

ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ

Навчально-науковий інститут денної освіти
Форма навчання денна
(денна, заочна, заочно-дистанційна)

Кафедра туристичного та готельного бізнесу

Допускається до захисту
Завідувач кафедри

_____ Г. П. Склад
(підпис, ініціали та прізвище)

«_____» _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

*на тему: «Перспективи післявоєнного розвитку військового
туризму у Полтавській області»*

*зі спеціальності 242 «Туризм»
освітня програма «Туризм» ступеня бакалавра*

Виконавець роботи Склад Поліна Вікторівна
(прізвище, ім'я, по батькові)

(підпис, дата)

Науковий керівник к.е.н., доц. Карпенко Юрій Вікторович
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові)

(підпис, дата)

Полтава – 2024

ЗМІСТ

Стор.

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ	6
1.1 Сутність та зміст поняття «військовий туризм»	6
1.2 Особливості організації військового туризму	14
1.3 Етичні аспекти та мотиви чорного військового туризму	22
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ ТА ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ	
ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ У ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ	31
2.1 Оцінка потенціалу розвитку військового туризму в Україні	31
2.2 Аналіз ресурсних передумов розвитку військового туризму у	
Полтавській області	40
2.3 Розробка екскурсійного військово-історичного туру	
по Полтавській області	48
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60

ВСТУП

«Туризм – одна з найбільших сфер світової економіки, яка динамічно розвивається і в своєму розвитку орієнтується на споживача. Протягом останніх десятиліть туризм перетворив рекреаційні поїздки з розкоші для деяких на товар для багатьох. Постійно зростаючий попит на індивідуальність, розвиток інформаційних технологій, широке використання мережі Інтернет породило численні пропозиції відпочинку. Потреби в пригодах, пошук нових відчуттів, прагнення відкрити для себе нові світи підштовхнули розвиток пригодницького, екстремального й екзотичного туризму. На сьогоднішній день вельми популярним у світі стає військовий туризм, або мілітарі-туризм» [32].

Сьогодні в Україні туристична криза, але війна не тільки викликає стагнацію в туристичній сфері, але й відкриває ряд можливостей, які можуть кардинально змінити ринок туристичних послуг. Досвід європейських країн, свідчить, що після перемоги зазвичай зростає кількість туристів, які на власні очі забажають побачити унікальність культури та землі та сильну націю, яка пережила трагедію війни. Від представників туристичної сфери саме зараз необхідне зосередження уваги на диференціації наявних та створенні нових туристичних продуктів, які передбачають використання героїко-патріотичних ресурсів регіонів країни та зможуть привабити туристів в Україну після перемоги. Тобто, наразі проблема управління розвитком військового туризму в умовах сьогодення є актуальною, що і передбачено тематикою даної кваліфікаційної роботи.

Питання управління розвитком військового туризму досліджували у своїх роботах такі науковці, як Н. Барвінок, С. Батиченко, В. Васильчук, І. Винниченко, М. Гамкало, І. Голиборода, В. Джинджоян, А. Дубова, В. Ільницький, Д. Каднічанський, Н. Каднічанська, Р. Кожухівська,

Р. Корсак, В. Кушнар'ов, М. Лущик, Я. Москвяк, Л. Мельник, Б. Носа, О. Поліщук, Ю. Рудніченко, П. Савков, І. Смирнов, О. Сторубльов, С. Тимчук, Є. Титова, та інші. Не зважаючи на наявні наукові розробки, наукове поле даної проблеми є мало дослідженим, значна кількість питань залишаються відкритими та дискусійними. Зокрема, основні проблеми, що перешкоджають розвитку, та чинники, що впливають на популяризацію даного виду туризму.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні заходів, щодо розвитку військового туризму в умовах повоєнного відновлення економіки України.

Для досягнення поставленої у роботі мети доцільно вирішити наступні завдання:

- дослідити та сутність та зміст поняття «військовий туризм»;
- визначити особливості організації військового туризму;
- охарактеризувати етичні аспекти та мотиви чорного військового туризму;
- провести оцінку потенціалу розвитку туризму в Україні;
- здійснити аналіз ресурсних передумов розвитку військового туризму у Полтавській області;
- розробити екскурсійний військово-історичний тур по Полтавській області.

Об'єктом дослідження кваліфікаційної роботи є процеси управління розвитком військовим туризмом у Полтавській області.

Предметом дослідження є сучасний стан та перспективи післявоєнного розвитку військового туризму в регіонах України.

У роботі використано такі наукові методи дослідження: теоретичний аналіз наукових інформаційних джерел, синтез, узагальнення, порівняння, абстрагування та конкретизація.

Інформаційну базу кваліфікаційної роботи склали нормативно-законодавчі акти України, наукові та публіцистичні статті, монографії,

підручники, навчально-методичні посібники, матеріали мережі Інтернет.

Основні положення роботи були оприлюднені на кафедральному круглому столі студентів та аспірантів «Туризм і молодь – 2024» (м. Полтава, 15 січня 2024 р.), який проводився у Полтавському університеті економіки і торгівлі.

Наведені в роботі теоретичні положення, висновки та практичні рекомендації на основі застосування вітчизняного та зарубіжного досвіду, можуть бути використані у роботі туристичних підприємств при розширенні сегментів та пропозиції військових турів Україною.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ

1.1 Сутність та зміст поняття «військовий туризм»

Військовий туризм має давню історію. Так, в історії людства існували різні місця і заходи пов'язані із відвідуванням місць поховань та смерті, наприклад Колізей в Римі, гробниці фараонів у Єгипті, Лондонський Тауер. 1839 р. у Великій Британії відбулася перша залізнична екскурсія в Корнуолл – у місце проведення страти засуджених убивць. Згодом під час Громадянської війни у США Томас Кук організував тур до зон бойових дій. У на початку XX ст. турагенції активно продавали тури до місця аварії дирижабля «Гінденбург» тощо [73].

Суспільство протягом усього свого існування боролось за ресурси, що стало причиною виникнення низки воєн, які описані або не описані в історії. З давніх-давен на всіх територіях, де існувало суспільство, в тому числі і в Україні, було багато оборонних споруд, полів битв і різних видів зброї різних часів. У світлі вищезазначеного туризм, пов'язаний з відвідуванням таких об'єктів, на сьогодні вже набув певної популярності [1].

Відвідування історичних пам'яток, різних воєнних об'єктів, фортифікаційних споруд, місць поховань загиблих воїнів, місць відомих битв – це не повний список об'єктів військового туризму, які цікавлять туристів, з метою відвідування, а саме місця, пов'язані з битвами, подіями, що змінили хід історії, місця великих випробувань і горя, що залишилися в людській пам'яті навіки й постійно надихають повернутися туди знову і знову, щоб віддати шану історії та її героям.

На сьогодні існують різноманітні підходи до визначення поняття військового туризму. На думку, М. Кляпа та Ф. Шандора військовий туризм

– це туризм на місцях боїв та історичних битв для всіх зацікавлених, відвідання існуючих та історичних військових об'єктів і полігонів, дослідження бойової техніки, участь у військових навчаннях та маневрах, тури на відвідання воєнних концтаборів та в'язниць. Науковці виокремлюють такі види даного туризму: військово-історичний, зброярський, мілітарі-туризм, воєнний туризм є підвидами військового туризму рис. 1.1.1 [27].



Рис.1.1.1 Види військового туризму за М. П. Кляп та Ф. Ф. Шандор [1; 27]

О. Колотуха вважає, що військовий туризм – різновид туризму, метою якого є відвідування місцевості, пов'язаної з армією (полігони) і військовими діями [28].

А. Мельник зазначає, що метою військового туризму є відвідування місцевостей, пов'язаних з воєнними діями [36]. О. Любіцева, доповнює, що військовий туризм надає можливість відвідати військові навчання чи бойові дії, оволодіти навичками водіння військовою технікою [35]. М. Храсовські і К. Ноерес характеризують даний вид туризму як відпочинок і виокремлюють такі його складові: об'єкти, що стосуються військового обладнання (пригодницький сегмент), об'єкти, що ґрунтуються на історичних подіях

(освітній сегмент) [65].

М. Лущик та Я. Москвяк вважають, що військовий туризм – це відвідування військових об’єктів, установ, локацій, подій, заходів, фестивалів та залучення туристів до військового побуту тощо. Даний вид туризму має різну мету та ціннісні орієнтири, емоційний контекст подорожі, поділяється на: військово-історичний туризм, мілітарітуризм та військово-подієвий туризм [34].

Аналогічний погляд на проблему мають, С. Батиченко та Л. Мельник стверджують, що військовий туризм передбачає відвідування військових локацій, залучення туристів до військового побуту, участь у безпечних військових заходах, навчаннях та маневрах. Даний вид туризму здатний виховати патріотизм та національну самосвідомість, створити підґрунтя для осмислення сутності військових подій та конфліктів. В Україні є досить сформована ресурсна база для розвитку військового туризму, який на сьогодні ще не став популярним серед туристичних підприємств та туристів зокрема [2].

В. Кушнар'ов та О. Поліщук уточнюють зміст окремих видів військового туризму, відповідно до місць та об’єктів відвідування:

- військово-пізнавальний туризм – музеї, виставки, конференції;
- військово-пригодницький туризм – активний відпочинок з використанням військової техніки та спорядження, військові навчання, тури у військові частини;
- військово-історичні реконструкції – екскурсійні тури з елементами анімації, імерсійні, квести;
- нелегальні тури – зони військового конфлікту (рис. 1.1.2) [32].

Деякі дослідники уточнюють підвиди військового туризму відповідно до об’єктів та мети відвідування:

- військово-історичний – історичні місця, музеї, фестивалі, реконструкції;

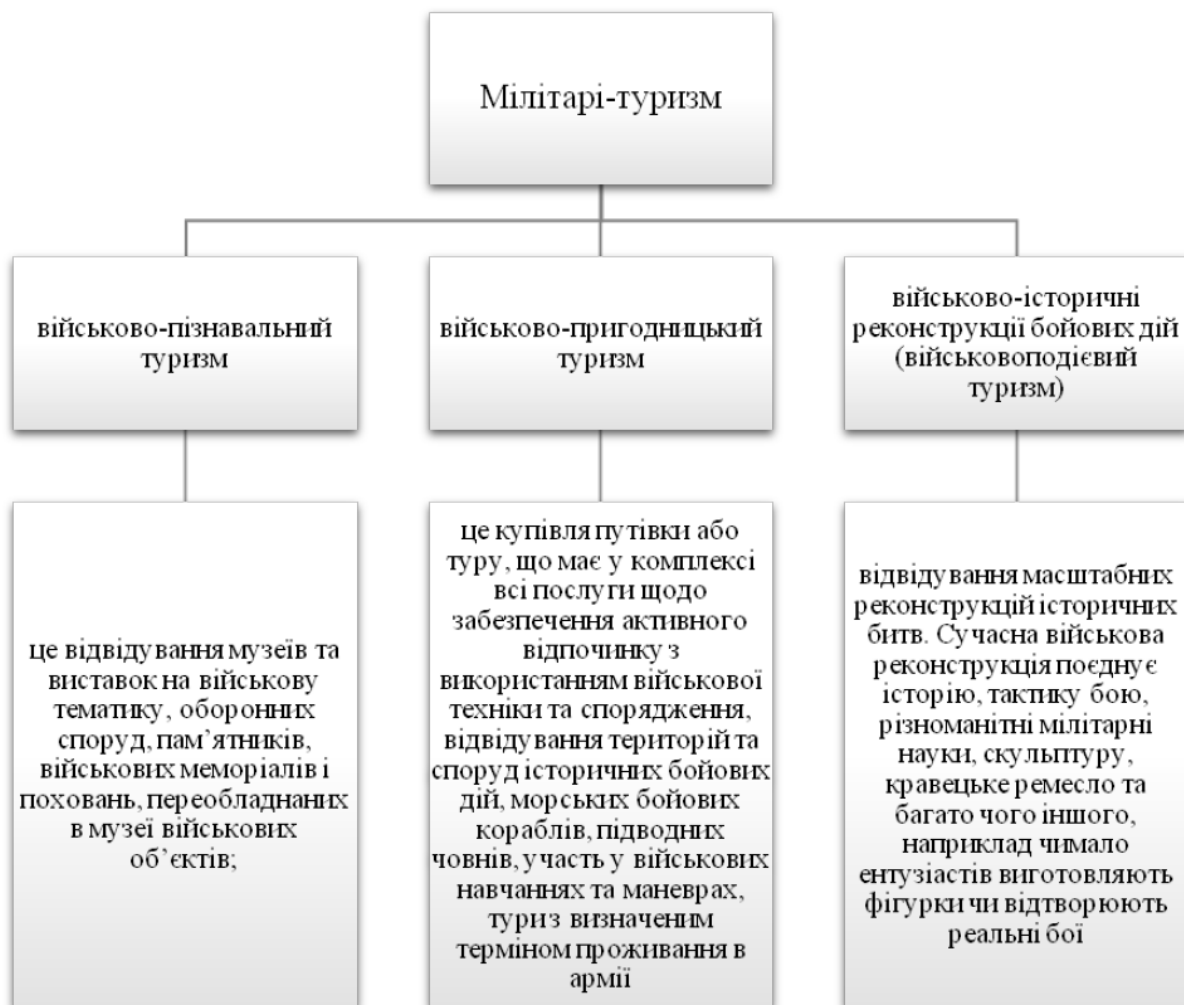


Рис. 1.1.2 Види мілітарі-туризму за В. Кушнарєв та О. Поліщук [1; 32]

- зброярський – стрільба зі зброї, пейнтбол, відвідання магазинів зброї;
- мілітарі-туризм – життя в армійських умовах і участь у програмах військової підготовки, скаутинг, відвідання різних об'єктів і полігонів, катання на військовій техніці;
- воєнний – відвідування «місць бойових дій» [20; 50].

Д. Вентер розглядає мілітарний туризм як подорожі з метою дослідження, участі або відвідування об'єктів воєнної спадщини чи військових заходів, які мають історичне значення, резонанс чи інтерес для туриста, і не передбачають винагороди [72].

Цікавим є погляд Д. Каднічанського та М. Каднічанської, які

розмежують поняття «воєнний» – стосується війни, пов’язаний з нею та «військовий» – стосується війська, військово-службовця. Пріоритетним об’єктом для розвитку туризму є саме війна та її наслідки, тому і туризм, який має місце на основі воєнних подій та має більш широкий спектр ресурсного забезпечення має називатись воєнним. Науковці виділяють наступні види даного туризму: воєнно-історичний, військово-пригодницький та військово-подієвий (рис. 1.1.3) [24].



Рис. 1.1.3 Класифікація воєнного (мілітарного) туризму за
Д. Каднічанським та М. Каднічанською [1; 24]

В. Васильчук поділяє військовий туризм за об’єктами відвідування:

- організація поїздок на військові полігони, стрільба зі зброї, їзда на бойовій техніці;
- відвідування фортифікаційних споруд, місць битв та поховання загиблих воїнів, військових музеїв тощо [6].

Інші дослідники стверджують, що існує два види військового туризму:

- 1) екстремальний, що складається з безпосереднього перебування туристів і бойових зон для спостереження за боями;

2) відвідування військових частин, штабів і полігонів, а також вивчення військового побуту, набуття навичок поводження зі зброєю та вдосконалення фізичної форми. У тій чи іншій мірі такий туризм практикується в багатьох країнах світу. Серед іншого, це сприяє військово-патріотичному вихованню громадян, підвищує престиж військової служби та всієї країни [56].

С. Тимчук та Р. Кожухівська, вважають, що військовий туризм, це подорожі у місця, пов'язані з військовими подіями, історією та культурою (поля бойових дій, військові меморіали, музеї, військові об'єктів тощо) (табл. 1.1.1).

Таблиця 1.1.1

Особливості військового туризму [52]

Особливість	Опис
Історична та культурна цінність	«Військові місця та об'єкти мають велику історичну та культурну цінність, оскільки вони пов'язані з важливими подіями та періодами військової історії. Відвідувачі можуть досліджувати і вивчати минуле, розуміти військові стратегії та виробляти глибше розуміння військових подій»
Пам'ять та вшанування	Подорожі до місць військових битв чи конфліктів, з метою вшанування пам'яті та виявлення поваги до тих, хто віддав своє життя за свободу та мир.
Екскурсійна програма	Екскурсійні програми, які включають відвідування музеїв, виставок, демонстрацію зброї та інших заходів, пов'язаних з військовою тематикою.
Експериментальний характер	Дослідження військового обладнання, технологій та стратегій, випробовування військових симуляторів, участь у тренуваннях.
Етичні виклики	«Військовий туризм вимагає уважного ставлення до етичних питань, зокрема до пам'ятників, могил та інших священних місць, пов'язаних з військовими подіями. Також важливо дотримуватись встановлених правил безпеки та поводитись з повагою до військового персоналу та місцевого населення».

Наведені у табл. 1.1.1 «особливості військового туризму роблять його унікальним видом подорожей, який може впливати на формування світогляду, розширення знань про військову історію та сприяти просуванню миру та стабільності через культурний обмін та розуміння» [52].

Військовий туризм в Україні є молодим напрямком подорожей і розваг, однак він вже має прихильників в усьому світі. В Україні туристи можуть відчувати себе воїнами та пізнати азарт бою. Вони можуть приймати участь у військових іграх, такі як страйкбол і пейнтбол зі зброєю – такі ігри зараз користуються досить високим попитом за кордоном. В іграх можуть використовувати військову техніку та влаштовувати на них перегони, де досвідченим туристам можуть навіть довірити управління військовою технікою. Однак, є і обмеження, наприклад, польоти можуть дозволити туристи, які мають добре здоров'я [6].

Якщо ввести в пошуковик Google, «військовий туризм», то слово «Ізраїль» буквально з'являється на першій сторінці результатів пошуку, причому не один раз. Аналіз показує, що ця маленька держава не тільки ефективно воює майже з усіма своїми сусідами, але й вміє добре заробляти на військовому туризмі. За офіційними даними, цей вид бізнесу приносить державі близько 115 млн доларів США на рік.

Ось приклад недільного туру «Відпустка в Нетанії та досвід спецназу». Вартість поїздки від 900 євро. Мінімальна кількість учасників – 5 осіб. У програму туру входить:

- тренування в міських умовах з повною технікою та озброєнням + сценарій, що моделює реальну обстановку;
- навчання системі рукопашного бою «Крав Мага»;
- стрільба з вогнепальної зброї (Узі, Тавор, АК-47, М16).

Наявні й інші тури – наприклад «Спецназ за 10 днів» (10 днів/11 ночей) від 4400 EUR. Тут протягом п'яти днів турист навчається не тільки навичкам володіння зброєю та рукопашного бою, а й стрибків з парашутом, звільнення заручників, керування військовою технікою в екстремальних умовах та влаштування засідок. Усе це доповнюється з пікніками, відпочинком у готелях та екскурсіями [56].

До війни, в Україні представники туристичної галузі надавали послуги

із:

- оренди військової техніки, наприклад вартість 1 години поїздки на: БРДМ-2 – 1 тис. грн; БТР-60 – 2 тис. грн ГАЗ-67 – 1 тис. грн; мотоцикл К-750 – 500 грн; одна година польотів на повітряних суднах: від кількох до десяти тисяч доларів і вище;

- організації стрільб, де вартість 1 патрону для автомату «Skorpion», карабіна «Мосіна» та станкового кулемета «Максим» була 15 грн [10].

«На сучасному етапі розвитку на території України продовжується формування ресурсів, які стануть основою для розвитку військового туризму в майбутньому. Початок російсько-української війни ще у 2014 р. та повномасштабне вторгнення росії у 2022 р. спричинили масштабне руйнування міст і сіл, створення оборонних споруд, виникнення окремих ландшафтних утворень під час активних бойових дій, знищеної зброї та масштабних поховань жертв, які у великій кількості людей викликають цікавість та бажання вшанувати всіх загиблих під час війни» [1].

Отже, військовий туризм пов'язаний відвідуванням автентичних та рукотворних локацій пов'язаних з військовими діями (наприклад, поля битв та сучасні військові фестивалі); набуттям певного досвіду військової справи (наприклад, скаутський рух, курс «молодого бійця»); рекреацією та відпочинком у військовому середовищі з використанням, чи без військового обладнання та техніки; екстремальними відчуттями – відвідування місць бойових дій.

У наступному розділі нами будуть визначені особливості організації військового туризму.

1.2 Особливості організації військового туризму

Мир означає стан відсутності конфліктів, насильства та військових дій. Мир включає гармонію, взаєморозуміння, співпрацю та злагоду між народами, країнами та регіонами. Враховуючи швидкий суспільний прогрес, поняття стабільності набуває різних аспектів і використовується в різних контекстах. У сучасному науковому дискурсі терміном «стабільність» прийнято вважати незмінність розвитку певних елементів, що дозволяє їм безперервно функціонувати протягом тривалого часу. Стабільність означає стабільність, рівновагу та безпеку [63]. Стабільність в контексті включає політичну, економічну та соціальну стабільність. Вона передбачає наявність ефективних інституцій, правової системи, соціальної солідарності та розвинутих механізмів управління, що допомагають запобігати конфліктам, кризам і небезпеці для суспільства. Ці визначення є основою для розуміння та аналізу ролі туроператорів у просуванні миру та стабільності через військовий туризм [52].

Туроператори відіграють ключову роль у розвитку військового туризму і просуванні миру та стабільності (рис. 1.2.1).

Туроператори розробляють і пропонують пакети туристичних послуг, спрямовані саме на військовий туризм. Вони створюють екскурсійні програми, організовують транспорт, проживання та інші послуги, які дозволяють туристам зручно відвідувати військові об'єкти та заходи.

Туроператори, що спеціалізуються на військовому туризмі, мають глибокі знання про військову історію, військові об'єкти та культурні аспекти, пов'язані з ними; надають інформацію, коментарі та ідеї, які допомагають туристам краще зрозуміти та оцінити військові об'єкти, які вони відвідують.

Враховуючи специфіку таких турів, туроператори повинні мати чіткі зв'язки з місцевим військовим управлінням, музеями, організаціями та іншими військовими структурами, що надає їм доступ до унікальних місць,



Рис. 1.2.1 Ролі туроператорів у розвитку військового туризму [52]

організовуючи тури та пропонуючи особливі привілеї своїм клієнтам.

Важливе значення у військовому туризмі має дотримання вимог безпеки та етичних норм. Туроператори повинні забезпечувати туристам безпечне середовище, дотримуватися правил поведінки на військових об'єктах і враховувати делікатність інших культурних аспектів, пов'язаних з військовими подіями [52].

Військовий туризм може мати декілька позитивних впливів на просування миру та стабільності (рис. 1.2.2).

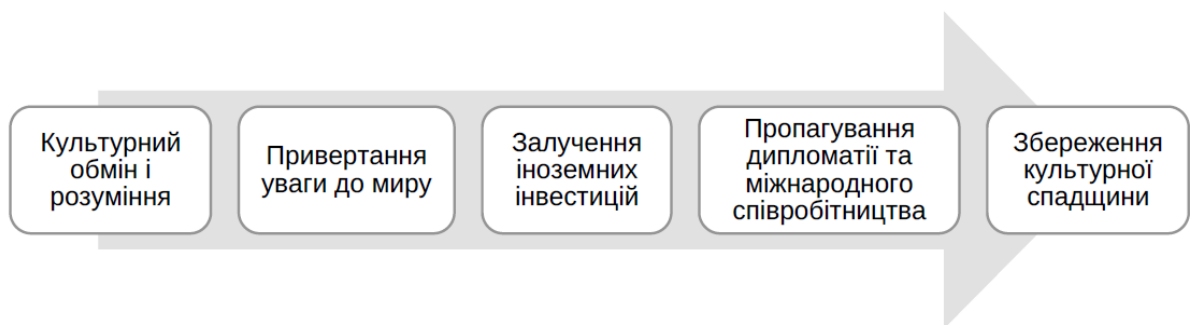


Рис. 1.2.2 Позитивний вплив військового туризму [52]

Відвідуючи військові місця та заходи, туристи можуть глибше зрозуміти військову історію та її вплив на суспільство. Це сприяє культурному обміну та зміцненню взаєморозуміння між різними народами та культурами. Розвиток військового туризму сприятиме збереженню та відновленню відповідних історичних об'єктів, пам'ятників і меморіалів, що у свою чергу забезпечить збереження культурної спадщини та пам'яті про минулі події, є важливим елементом сприяння миру та стабільності [2].

Військові об'єкти, які стали туристичними об'єктами, можуть стати своєрідними символами миру та відповідального ставлення до воєнних подій та призвести до дискусії щодо проблем військового конфлікту, просування миру та міжкультурного діалогу [2].

У деяких європейських країнах з багатою військовою історією існують туристичні програми, спрямовані на вивчення минулих конфліктів і відзначення військових подій, наприклад, Велика Британія пропонує поїздки на місця битв Першої та Другої світових воєн, а також до музеїв і пам'яток військової історії. Україна пропонує різноманітні форми військово-подієвого туризму у формі фестивалів та турнірів. В Україні знаходиться велика кількість об'єктів історико-культурної спадщини, що розповідають про історію княжих держав, козацької доби та періоду Північної, Першої та Другої світових воєн [2]. Вони представлені залишками фортець, оборонних мурів, могил, пам'ятників і меморіальних дощок загиблим воїнам та місцями розстрілів чи боїв. Ці цінні ресурси можуть стати основою для розвитку в країні різних видів туризму, зокрема військово-історичного та сентиментального. Наприклад, об'єкт військової реконструкції в селі Копачів Київської області – «Київська Русь» [7; 33].

Як зазначають дослідники, незважаючи на велику кількість військових конфліктів, військовий туризм ще не отримав широкого розповсюдження в Африці, хоча країни континенту також мають потенціал для розвитку цього виду туризму. Наприклад, Ангола, Мозамбік або Руанда, мають потенціал

для розвитку військово-історичного туризму, де відвідувачі матимуть можливість оглянути місця бойових дій, пошкоджені будівлі та відвідати музеї, присвячені пам'яті загиблих у війнах. Проте важливо враховувати, що ці країни знаходяться у тіні більш небезпечних для туристів держав, таких як Сомалі, Лівія, ЦАР, Судан та Південний Судан [20].

США також використовують військовий туризм для просування своєї військової історії та цінностей. Туристи можуть відвідати військові бази, музеї та історичні місця, пов'язані з армією, флотом і повітряними силами. В країні зосереджено об'єкти пов'язані з Війною за незалежність. Наприклад, у розташовані такі визначні місця, як Маунт-Вернон, Музей битви «Йорктаун», Центр перемоги. (штат Вірджинія); Національний військово-історичний парк «Саратога» і Музей Збройних сил США «Вест-Пойнт» (штат Нью-Йорк); Національний військово-історичний парк «Гілфорд-Кортхаус» (штат Північна Кароліна) тощо [50].

Деякі країни Азії також пропонують військові туристичні програми. Наприклад, В'єтнам надає можливість відвідати музеї та пам'ятники, пов'язані з В'єтнамською війною; Ізраїль пропонує військові тури з відвідування військових об'єктів та можливістю долучитися до симуляційних вправ на військовому обладнанні. В країні знаходиться один з найбільших музеїв бронетехніки – «Бейт ха-Шаріон» [32].

Туроператори, як ключові гравці в індустрії туризму, мають потенціал впливати на думки та поведінку туристів. Завдяки безпосередньому контакту з мандрівниками вони можуть запроваджувати безпечні методи подорожей, надавати інформацію про потенційні ризики та сприяти свідомим подорожам. Однак варто пам'ятати, що безпека туристів залежить не тільки від туроператорів. Залучені військові структури та міжнародні агенції безпеки мають особливий досвід і знання у сфері безпеки, управління кризами та аналізу ризиків [52].

Існує ряд можливостей для співпраці між туроператорами, військовими

структурами та міжнародними силовими агенціями для забезпечення миру та стабільності, що включає: обмін інформацією, туристичний обмін, спільні проекти та заходи, обмін досвідом, спільні дослідження (табл. 1.2.1).

Таблиця 1.2.1

Можливості для співпраці між туроператорами, військовими структурами та органами міжнародної безпеки [52]

Можливість	Опис
Спільні дослідження	Проведення досліджень та аналізу потенційних ризиків у туристичних регіонах, з метою виявлення тенденцій, аналізу ситуації та вживання заходів для забезпечення миру та стабільності.
Інформаційний обмін	Обмін інформацією про потенційні ризики та загрози в певних регіонах, з метою забезпечення безпеки туристів.
Спільні проекти і заходи	Організація проектів та заходів, спрямованих на популяризацію миру, співробітництво та взаєморозуміння між країнами (культурні обміни, спортивні заходи, семінари, круглі столи, симпозіуми та конференції).
Обмін досвідом	Отримання досвіду та знань від військових структур та органів міжнародної безпеки щодо безпекових процедур, ризиків та кризового управління з метою підвищення якості туристичних послуг.
Підготовка туристів	Організаційна підготовку туристів, щодо безпеки, правил поведінки та усвідомлення ризиків, які мають намір відвідувати конфліктні зони.

Під час розвитку військового туризму необхідно ретельно враховувати низку етичних аспектів, які стосуються як туроператорів, так і самого туристичного продукту. Основні етичні принципи, які слід враховувати, включають: повагу до жертв і учасників бойових дій, етичне сприйняття та представництво, соціальну відповідальність, етику взаємодії з місцевими громадами, безпеку туристів. Туроператори повинні усвідомлювати свою роль у передачі історичної інформації та сприяти об'єктивному сприйняттю історичних подій. Доцільно уникати пропаганди чи спотворення фактів, розуміти власну відповідальність за формування свідомості та об'єктивному розумінню минулого туристами [52].

Інтенсивний розвиток військово-патріотичного туризму, окрім його пізнавального та виховного потенціалу, дає змогу залучати туристів до:

- дослідження відновлення забутих імен;
- залучення власних ресурсів для розвитку та збереження історико-рекреаційного потенціалу регіону.

Науковці зазначають, що розвиток та запровадження військово-патріотичного туризму дає змогу виховувати у молодого покоління гордість за власну державу, мотивувати до захисту її територіальної цілісності. Військово-патріотичний туризм має такі чинники позитивного розвитку особистості:

- 1) змінює погляди на життя;
- 2) допомагає змінити повсякденне життя;
- 3) дозволяє проявити індивідуальну творчість;
- 4) пропонує можливість вивчати історію свого народу та краю народження.

Факт залишається фактом: військовий туризм, як і будь-який інший вид туризму, при неправильній організації та використанні природних ресурсів, може не тільки принести користь, але й завдати серйозної шкоди історичним і природним пам'яткам. У країнах з розвиненою сферою туристичних послуг це давно усвідомили і розробили правову базу охорони національних пам'яток. Охорона природних та історико-культурних ресурсів під час здійснення заходів військово-патріотичного туризму регламентується також іншими державними та регіональними програмами [30].

Природно, що для розвитку військово-патріотичного туризму потрібна розвинена інфраструктура, що потребує інвестицій. До основних об'єктів військово-туристичної інфраструктури відносять: транспортна база; мережу готелів; ресторани підприємства; розроблені маршрути; наявність та можливості розгортання додаткової інфраструктури.

Суттєвим недоліком у роботі туристичних підприємств є відсутність

статистичної інформації про необхідність надання «пакету туристичних послуг» для військового туризму. Істотно допомогти в цьому може розробка відповідної методології вивчення індивідуальних пріоритетів і потреб туристів [30].

Дослідники зазначають, що установи, які пропонують туристичні послуги у сфері військово-патріотичного туризму, самостійно вирішують свої фінансові, організаційні та технічні завдання.

Проблемою залишається відсутність організації, яка стежитиме за якістю послуг та безпекою у сфері військового туризму. Для цього необхідно розробити та впровадити галузеві стандарти надання послуг військового туризму. Впровадження відповідних стандартів безпеки та якості послуг сприятиме не тільки розвитку туристичної галузі, а й військово-патріотичного туризму [30].

Масштабне вторгнення росіян дало поштовх для розвитку військового туризму в Україні. Зараз у суспільстві точаться дискусії щодо доцільності таких поїздок в Україну. З одного боку – це можливість на власні очі побачити зруйновані будинки, знищену техніку та боєприпаси, залишені, з іншого боку – зруйновані українські міста – не місце для масових відвідин.

Подорожі Доната Україною – унікальний проект, адже це не лише можливість на власні очі побачити жорстокість війни, доторкнутися до української культури та зробити особистий внесок не лише у підтримку та перемогу країни. При цьому кожному учаснику надається можливість самостійно обрати формат поїздки та напрямок, у якому він хоче поїхати, а отже, і територію, на яку він хоче зробити пожертву. За програмою донатуру, турист може стати волонтером і зробити особистий внесок у допомогу країні. У свою чергу «Visit Ukraine» разом зі своїми партнерами гарантує індивідуальний підхід до кожного туриста з урахуванням усіх побажань та запитів, але залежить від стану безпеки обраних місць для відвідування [60].

Оскільки, здійснення деяких підвидів військового туризму пов'язано з

відвідуванням військових частин та потребує використання у туристичних цілях військової техніки, у державі має бути сформовано відповідне нормативне можливості забезпечення такої діяльності.

До війни 2022 р. в Україні вітчизняне законодавство також дозволяло військовим частинам здійснювати таку господарську діяльність. «Постановою Кабінету Міністрів України від 25.07.2010 р. за № 1171 «Про затвердження переліку видів господарської діяльності, здійснення якої дозволяється військовим частинам Збройних Сил»: авіаційні нерегулярні пасажирські перевезення, а саме: перевезення пасажирів авіаційним транспортом, не підпорядкованим розкладу, а також здавання під найм та в довготермінову оренду засобів повітряного транспорту з екіпажем (підклас КВЕД 62.20.1), діяльність у сфері фотографування (група КВЕД 74.81.0), інша видовищно-розважальна діяльність (група КВЕД 92.34), інші види рекреаційної діяльності, зокрема: діяльність, пов'язана з організацією відпочинку та розваг, не віднесена до інших групувань, а також надання транспортних засобів для відпочинку та розваг (підклас КВЕД 92.72.0)»

«При цьому, військова частина не виконує безпосередньо та не ліцензує таку діяльність, а відповідно до ст.5 Закону України «Про туризм» вона залучається до забезпечення заходів, які можуть здійснюватися туристичними підприємствами, в якості «інших суб'єктів підприємницької діяльності, що надають тимчасово інші туристські послуги. Військовослужбовці ж, які залучатимуться до забезпечення заходів воєнного туризму, виконуватимуть свої обов'язки за посадами і набуватимуть додаткових навичок» [8].

Отже, організація військового туризму ґрунтується на таких концептуальних положеннях:

- безпека та мінімізація негативного впливу на здоров'я туристів під час відвідування локацій та об'єктів та використання техніки та зброї;
- мінімізація негативного впливу туристів на природне та культурне

середовище;

- етичність та соціальна сумісність з мораллю, звичками і традиціями місцевого населення, громад під час відвідування місць трагедій та катастроф в історії людства, подвигів народу у війні;

- науково-пізнавальне освоєння історико-культурного розмаїття і гуманістичного ресурсного потенціалу рекреаційних територій для популяризації національно-патріотичного виховання;

- економічні вигоди і переваги в регіональному розвитку постраждалих від війни територій.

У наступному підрозділі нами буде розглянуто етичні аспекти та мотиви чорного військового туризму.

1.3 Етичні аспекти та мотиви чорного військового туризму

Термін темний туризм набув поширення у 2000 р. після публікації праці професорів Шотландського університету М. Фолі та Дж. Леннона «Dark Tourism». Перший «темний» маршрут був розроблений і реалізований американськими туроператорами, які почали возити людей на місце аварії дирижабля «Гінденбург» у Нью-Джерсі [67].

На думку Д. Далтона, «темний» туризм – це відвідування туристами місць, пов'язаних зі смертю або стихійними лихами, які сколихнули суспільну свідомість, зробивши місця смерті, жаху, звірств чи аморальності актуальними та цікавими для сприйняття через досвід. відвідувачів. Іноді інтерес туристів до місць злочинів з часом зменшується. Проте є деякі злочини, які є настільки історично, культурно та соціально значущими чи резонансними, що їх ще довго вшановуватимуть і вшановуватимуть [70].

У своїх основоположних роботах на цю тему Дж. Леннон і М. Фолі визначають «темний» туризм з позицій постмодерну. А саме розуміють, що

глобальні комунікаційні технології відіграють ключову роль у створенні інтересу туристів до місць «темного» туризму, що відображає занепокоєння щодо раціональності сучасного прогресу [67].

М. Корстаньє припустив, що «темний» туризм може діяти як засіб життєвої стійкості, дозволяючи суспільству відновитися після стихійного лиха чи катастрофи [69].

Яким би не був мотив, темний туризм – особливий сегмент мандрівників, які обирають специфічні маршрути – відвідування місць пов'язаних зі стражданнями та смертю. До об'єктів «чорного» туризму відносяться кладовища, замки і в'язниці, місця боїв, концентраційні табори тощо. Для позначення об'єктів відвідування в «чорному» туризмі іноді використовується навіть спеціальне поняття «чорні плями» [69]. На думку дослідників «чорні плями» – це місця, які використовуються в комерційних цілях в туризмі, де раптово, трагічно помирають знаменитості або велика кількість людей.

Переважає більшість так званих «темних» туристичних місць мають важливе культурне та історичне значення. Більшість із них охороняються законодавством країн, на території яких вони розташовані, як археологічні, історичні пам'ятки, пам'ятки архітектури тощо. Деякі з цих об'єктів включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Багато туристів відвідують ці місця, щоб вклонитися пам'яті загиблих або дізнатися щось нове про історію власної країни, побачити матеріальні свідчення давно минулих часів. Крім того, такі об'єкти зазвичай мають виховний та патріотично-педагогічний потенціал, тобто ці місця та пам'ятки, слід розглядати не лише як об'єкти «темного» туризму, як «чорні плями», асоціюючи їх лише зі смертю та людськими стражданнями, а водночас комерційної точки зору. Адже певного «відтінку» своїй подорожі туристи надають своїми цілями та мотивами [17].

У світі є багато місць, які можна вважати об'єктами «темного»

туризму. Більшість із них мають регіональне чи національне значення, тобто привертають увагу відносно невеликої кількості людей, але є об'єкти, які відомі в усьому світі і які щорічно відвідують багато туристів. Зазвичай об'єктами «темного» туризму є місця чи райони з трагічною історією та безпосередньо пов'язані зі смертю та стражданнями. Якщо туризм зазвичай асоціюється із задоволенням, то «темний» туризм насправді є оксюмороном – пов'язує приємну діяльність з неприємними подіями.

У публікаціях Дослідницького інституту «темного» туризму в Британії зазначається, що так званий «темний туризм» не є новим явищем, але новим став спосіб, у який деякі туроператори нещодавно вийшли на ринок із шокуючим туром. продукт. Наприклад, відвідувачі тунелів Ку Чі неподалік міста Хошимін отримують можливість постріляти з АК-47 у партизанському лабіринті В'єтконг. Програми деяких поїздок до Ізраїлю пропонують відвідування Голанських висот і очікування побачити ракети в режимі реального часу в зоні активних бойових дій. Отже, проблема не у виборі DESTINATION, а в меті, яка лежить в основі вибору [21].

Складовими темного туризму дослідники вважають:

- туризм катастроф (відвідування місць, постраждалих від стихійних лих, «токсичні подорожі» до місць екологічних катастроф);
- містичний туризм (подорожі у місця, де відбуваються паранормальні явища);
- цвинтарний туризм;
- «туризм смерті» (цей вид спрямований на відвідування місць із трагічною історією) [49].

Під час цих поїздок відвідуються кладовища та похорони, а також здійснюються поїздки до місць, де відбуваються катастрофи та масова загибель людей. Інтерес до відвідування об'єктів темного туризму пояснюється бажанням отримати нові емоції, вшанувати пам'ять загиблих та почуттям патріотизму. Такі поїздки мають розповісти людям про війну та

стати частиною історичної та культурної пам'яті країни [51].

«Із середини ХХ ст. попит та пропозиція на цей конкретний вид туризму значно зросли як за розмірами, так і за масштабами. «Темний» туризм відзначався як сучасна «дозвіллева діяльність», яку досліджувала і пропонувала популярна преса. Засоби масової інформації, що забезпечують легкий доступ, особливо за допомогою фільмів, фотографій та новин про аварії та трагедії, дають змогу світовій спільноті пережити віддалену подію так, ніби вона відбулася на місцях» [15].

Чорний військовий туризм є синтезом темного і військового туризму та заслуговує на виокремлення його як самостійного виду туризму метою якого збір інформації про причини, характер, хід і наслідки війни. Науковці зазначають, що війна – це «соціально-політичне явище, що являє собою одну з форм розв'язування засобами збройного насильства суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, національних, територіальних, релігійних та інших суперечностей між державами, народами, націями, класами, соціальними групами» [39].

О. Поступна, О. Степанко та Є. Завада зосередили увагу на термінології даного поняття. Вони вважають, що доцільно використовувати назву військовий туризм, а не воєнний туризм, оскільки інструментами війни є збройні сили, армія та військовослужбовці. Військовий не може брати участь у війні без озброєння та військової техніки. Тому вивчення військової зброї, військової тактики та правил ведення війни є невід'ємною частиною чорного військового туризму. Війна – це зло, біль, страждання, смерть, жорстокість, руйнування та жах, тобто все, що відносять до чорного спектру вражень. Отже, чорний військовий туризм – форма пізнавального туризму, де подорожі організовуються з метою відвідування туристичних об'єктів, пов'язаних з війнами (збройними конфліктами), які мають історичне значення, резонанс чи інтерес для відвідувачів. Головне завдання чорного військового туризму – зберегти в пам'яті людей реальну інформацію про

воєнні події та героїчне минуле і трагедію народу [40].

На думку М. Лущик, існують наступні види та організаційні форми чорного військового туризму. Усі існуючі об'єкти та місця чорного військового туризму можна відвідати, як легально так нелегально. Нелегальні чорні військові подорожі, які організовується в зону бойових дій, військових конфліктів характеризується високою вартістю та відсутністю гарантій безпеки життя та здоров'я туриста [33].

О. Поступна та її колеги, стверджують, що «нелегальні тури взагалі не можна відносити до туризму, оскільки вони не мають правового підґрунтя й порушують загальноприйняті норми організації подорожей. Щодо легальних турів, то вони організовуються туроператорами в рамках правового поля тієї країни, до якої організовується туристичний тур» [40].

По відношенню туриста до подорожі як до дії, розрізняють:

- активні види чорного військового туризму («мілітарний туризм – використання військової техніки, зброї; військово-подієвий туризм – участь у реконструкціях відомих історичних битв, фестивалів, шоу-програмах; військово-патріотичний (ігровий) туризм – участь у спортивно-військових таборах та ін.»);

- пасивні види чорного військового туризму («пізнавальний туризм – відвідування військових музеїв, виставок, конференцій, історичних комплексів, панорам, військових об'єктів і полігонів; екскурсійний туризм – відвідування місць бойової слави, історичних битв тощо») [40].

За ступенем організованості розрізняють: 1) організований тур чорного військового туризму, який розробляють і реалізують туроператори; 2) під час неорганізованого туру туристи можуть самотійно зустрітися з ветеранами та військовими, поспілкуватися зі свідками та учасниками збройного конфлікту чи війни; самотійно відвідувати місця бойових дій або доступні військові об'єкти.

За організаційною формою чорний військовий туризм поділяється на

груповий, індивідуальний, індивідуально-груповий (тури купуються індивідуально споживачами туристичних послуг, а обслуговування надається в групі) і сімейний. До організаційними формами є тури та тематичні екскурсії, змагання, фестивалі, шоу-програми; зустрічі з учасниками подій; перебування на території військового об'єкта тощо [40].

Як стверджують науковці, майже кожен хоча б раз у житті відвідував об'єкт чорного військового туризму. З етичної точки зору це дуже суперечливо. З одного боку, ці місця травматичні, і під час екскурсій хтось відчуває емоційне хвилювання, хтось – ейфорію, а комусь просто подобається відчувати страх. З іншого боку, це місця історії та пам'яті, спосіб згадати минуле та вшанувати загиблих [40].

Впевнено можна стверджувати, що майже кожна людина хоча б раз у своєму житті відвідувала об'єкт чорного військового туризму. З етичної точки зору, він є дуже суперечливим. З одного боку, це місця травматичні й під час екскурсій одні люди відчують емоційне збудження, інші – ейфорію, а деякі просто люблять відчувати страх. З іншого – це місця історії та пам'яті про героїчну боротьбу народу, спосіб пам'ятати минуле та вшановувати загиблих людей. У будь-якому разі чорний військовий туризм позитивно впливає на особистість: «змінює світоглядне життя людини; допомагає змінити повсякденну буденність; дозволяє проявити творчість особистості; надає можливість вивчити історію свого народу та рідного краю» [30]. Найголовнішим в організації даного виду туризму є поєднання інтересу туристів до місць військових дій і смерті з етичними питаннями – прояв поваги до потерпілих та загиблих.

Слід зазначити, що мотивація туристів відвідати той чи інший об'єкт чорного військового туризму є різною. Щодо мотивів туристів відвідувати об'єкти чорного військового туризму, то на думку М. Лущик, вони відповідають типам мотивації відвідування об'єктів військової спадщини:

- 1) «фактична (конкретна) мотивація – відвідування з метою

досягнення об'єктивності та фактичності військово-туристичного потенціалу (найбільш актуальна для вчених, які шукають детальні відповіді на конкретні військові питання та факти);

2) міфічна мотивація – військова спадщина базується на розмитому фактичному тлумаченні події (битва) або характеристики обладнання, яке згодом стає міфічним, перекошеним та відмінним від реальності;

3) соціальна мотивація – військова спадщина подається так, що пояснює факти, суто з академічною інтерпретацією, яка враховує всі погляди / всі сторони;

4) етнічна мотивація – військова спадщина використовується для підтримки міфічного сприйняття, підтримки соціально виправданого статус-кво (має важливе значення для вірувань етносів, певної нації або групи)» [33].

3. Шильнікова, І. Дульцева та М. Матушкіна визначають наступні типи мотивації притаманні будь-якому виду туризму:

– психологічна мотивація – бажання туриста відійти від повсякденності, побачити щось нове, змінити середовище;

– міжособистісна мотивація – зумовлена необхідністю встановлення необхідних соціальних контактів, відмінних від звичних;

– культурна мотивація – зумовлена бажанням більше дізнатися про інші країни, їх культуру та релігію;

– глобалізаційна мотивація – підвищення уваги людей до проблем, які існують в окремих країнах світу [62].

Дж. Пакер та Р. Баллантайн запропонували системну модель з 10 типів вражень відвідувачів, яка об'єднує і узгоджує різні аспекти їх туристичного досвіду (рис. 1.3.1).

Інтерес туристів до об'єктів та місць чорного військового туризму викликаний цікавістю, пошуком новизни, вшануванням пам'яті загиблих воїнів, наявністю великої кількості таких туристичних об'єктів та головне



Рис.1.3.1 Модель вражень туристів [68]

отримання певного спектру емоцій: страху, захоплення, ностальгії, любові, турботи, співпереживання, гордості, вдячності тощо.

Відповідно до мотивів та інтересів туристів у чорному військовому туризмі виокремлюють:

1) туристів, для яких туристичні об'єкти мають особистісне та емоційне значення, відчуття зв'язку з їх військовою та культурною спадщиною;

2) туристів, які не мають особистого стосунку і відвідують ці туристичні об'єкти лише з пізнавальною метою;

3) амбівалентні туристи, які відвідують туристичні об'єкти з метою отримання справжньої інформації та бажанням побачити все на власні очі [40].

Відповідно інтересів, цілей та мотивації туристів, які відвідують об'єкти чорного військового туризму, його не можна віднести до масового туризму не зважаючи на те що він є формою пізнавального туризму. Чорний військовий туризм може зацікавити обмежену частину населення, яка є

емоційно стабільною та/або здатною контролювати свої емоції. Оскільки ці об'єкти викликають суперечливі почуття, а їх відвідування може вважатися у суспільстві аморальним. Тому, організація таких поїздок має бути ретельно продумана та підготовлена організаторами [40].

При створенні таких маршрутів необхідно враховувати міжнародний досвід у сфері темного туризму, використовувати відповідні інструменти, розроблені міжнародними науковими установами, враховуючи етичні аспекти та повагу до загиблих і жертв. Гіди, які залучаються для супроводу туристів на подібних маршрутах, повинні мати відповідну підготовку. В Україні темний туризм в набуває нового звучання під лозунгом: «Країна незламних». Активно розвиватимуться й інші види туризму, зокрема волонтерський туризм та етичний туризм, нові інноваційні форми туризму, появі яких спричинила війна [51].

Отже, визначення мотивів «чорних» туристів, які впливають формування, вибір туристичного продукту та прийняття рішення людиною про купівлю туру з метою реалізації своїх рекреаційних та інших потреб, може вплинути не тільки на ефективну господарську діяльність туристичного підприємства, але й стати засобом просування та популяризації туристичної дестинації. У чорному військовому туризмі, основні принципи етики туризму, як гуманізм, толерантність, інтернаціоналізм набувають іншої важливості та вагомості порівняно з іншими видами туризму.

У наступному розділі нами буде здійснено аналіз передумов та тенденцій розвитку військового туризму в регіонах України.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ ТА ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

2.1 Оцінка потенціалу розвитку військового туризму в Україні

Історія України просякнута воєнними подіями. Численні об'єкти історико-культурної спадщини княжої, козаччини, періоду українських визвольних змагань 1917-1921 рр., Першої та Другої світових воєн та залишки фортець, оборонних валів, могил, пам'ятників і меморіалів збережені на її території України. Також в пам'ять про події війн в Україні працюють відповідні військово-історичні музеї. Всі ці об'єкти можуть служити базою військового туризму в країні. Також, століттями роль оборонних споруд була провідною в системі міст і селищ. Сьогодні в Україні налічується 116 фортець або лише їх руїни, 92 фортеці та укріплення, 12 фортець і 22 оборонних храми та монастирі. Географічно найбільша кількість таких споруд в Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Тернопільській та Хмельницькій областях [33-34].

Серед оборонних споруд, які очолюють список кращих пам'яток українського фортифікаційного мистецтва, варто виділити Кам'янець-Подільську фортецю в Хмельницькій області, найбільш неприступну оборонну споруду України. Це одна з найпопулярніших туристичних визначних пам'яток України, яку щороку відвідують тисячі туристів.. Сьогодні пам'ятка є одним із кандидатів на включення до списку культурної спадщини ЮНЕСКО. Хотинська фортеця в Чернівецькій області – середньовічна фортеця, яка була однією з найпотужніших у тогочасній Східній Європі та важливим оборонним і торговельним пунктом для Молдови за правління Олександра Доброго. Сьогодні фортеця є державним історико-архітектурним заповідником «Хотинська фортеця». У 2010-2011 рр.

на території заповідника проходив міжнародний фестиваль з історичної середньовічної битви «Битва народів». Національний історико-культурний музей «Київська фортеця» розташований на території Головного військового клінічного госпіталю міста Києва. Ще одна фортечна споруда – Меджибізький замок XVI ст. (Хмельницька область). Сьогодні замок має статус державного історико-культурного заповідника, де в цегляних будівлях розміщені музейні експозиції. У 2004-2015 рр. у замку проходив Всеукраїнський історичний фестиваль «Меджибіж стародавній», а з 2019 р. – фестиваль середньовічної культури «Доба героїв». Луцький замок (Волинська область) – був побудований в XIV ст. і без істотних змін зберігся до наших днів. Це єдина в Україні пам'ятка архітектури часів Великого князівства Литовського. Комплекс оборонних споруд сформувався протягом багатовікової історії Закарпаття – Мукачівський замок «Паланок» (м. Мукачеве, Закарпатська область) – видатна військово-архітектурна пам'ятка. «Серед інших не менш основних військових об'єктів варто відзначити Золочівський замок (м. Золочів Львівської обл.), Замок злих дів (м. Невицьке Закарпатської обл.), Червоноградський замок (м. Нирків Тернопільської обл.), палац Шенборнів (м. Чинадієве Закарпатської обл.), Білгород-Дністровська фортеця (м. Білгород-Дністровський, Одеська обл.), Чигиринська фортеця – резиденція Богдана Хмельницького (м. Чигирин, Черкаська обл.). Особливе місце в військово-архітектурній спадщині України посідають бастіонні замки, серед яких варто відзначити: Олицький замок (м. Олиця Волинської області) – перший бастіонний замок в Україні, бастіон нездоланного замку Дубенський замок (Дубно Рівненської обл.), Збаразький замок (м. Збараж Тернопільської обл.), Підгорецький замок (м. Підгорці Львівської обл.), Бродівський замок (м. Броди Львівської обл.)» [33-34].

Популярними серед туристів об'єктами військового туризму є місця битв, а саме: «Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (Рівненська область); Державний історико-культурний

заповідник «Поле Полтавської битви» (єдиний в Україні входить до ІСОМАМ – Міжнародної організації військово-історичних музеїв під егідою ЮНЕСКО) (Полтавська область); Державний історико-культурний заповідник «Буша» та Гайдамацький яр (Вінницька область); урочище «Козацькі могили» (Тернопільська обл.)» [33-34].

Центром історії України часів Козаччини є острів Хортиця – козацька столиця України. Тут розташований головний символ легендарної епохи – історико-культурний комплекс «Запорізька Січ», що складається з Музею історії запорізького козацтва, Козацьке кола, Кінного театру запорізьких козаків та козацької Чайки. 14 жовтня на свято Покрови Пресвятої Богородиці та День українського козацтва на Хортицю з'їжджаються туристи з усієї України.

В Україні є велика кількість споруд світової оборонно-військової системи Другої світової війни, які мало залучені до туристичної сфери. У європейських країнах, наприклад, після Другої світової війни готелі та історичні музеї функціонували в бункерах і укріпленнях. Великою популярністю у туристів користуються оборонні лінії, побудовані в основному в XIX-XX ст. [32].

В Україні були розташовані три ставки вищих членів Вермахту, які добре збереглися до наших часів: ставка Гітлера «Вервольф» (Вінницька обл.), ставка Герінга «Штайнбрух» (Вінницька обл.), командний пункт райхсфюрера Генріха Гімmlера «Гегневальд» (Житомирська обл.). Перший бункер можна оглянути, тоді як другий розташований на протилежному боці траси на території військової частини і закритий для туристів [8].

З 2009 р. в Україні функціонує єдиний заклад мілітарі-готель «Грінгоф» (Закарпатська обл.) у концепцію якого закладена історія військової Лінії Арпада часів Другої світової війни. Готель має 8 кімнат, кожна з них присвячена певній із 6 військових ліній, які свого часу проходили територією Закарпаття.

Закарпатськими науковцями розроблено три військові туристичні маршрути «Лінія Арпада» (Свалява–Уклин–Верхня Грабівниця–Підполоззя–Гукливе–Міжгір'я–Синевир). Військовий туризм, як і згадані маршрути, зорієнтовані та користуються популярністю як серед вітчизняних, так і закордонних (з Угорщини, Чехії) шанувальників історії, військової архітектури, техніки [37].

«На території України розташовано 15 фортів, найвідоміший з яких, безперечно, Тараканівський форт (Тараканів, Рівненська область) – прекрасна пам'ятка фортифікаційного мистецтва ХІХ ст. Форт Поповичі (Поповичі, Львівська обл.) – один із фортів «Перемишлянської оборонної лінії» на українській території. Саме ці 6 фортів, що розташовані на українській території й прийняли на себе основні удари російської армії восени 1914 р. Ще є мережа фортів від м. Ізюм до м. Красноград (Харківська обл.)» [33-34].

«Класичними об'єктами військових турів Україною мають стати Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут», Меморіал героїчної оборони Одеси, Меморіал урочища Шумейкове, Музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 р.». Типовими об'єктами військового туризму є військово-історичні музеї в Україні, переважна більшість яких присвячені подіям Другої світової війни. Серед них варто відзначити Національний військово-історичний музей України в Києві, Національний музей історії України у Другій світовій війні (м. Київ), Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 р.» (Київська обл.), Одеський військово-історичний музей, Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки. Разом з тим в Україні користуються популярністю музеї, присвячені військовій техніці та зброї. Серед них варто згадати: Музей Повітряних сил Збройних сил України (Вінниця), Державний музей авіації імені О. К. Антонова (Київ), Музей ракетних військ стратегічного призначення (Первомайськ, Миколаївська обл.), Конотопський музей авіації (Конотоп, Сумська обл.), Музей важкої

бомбардувальної авіації (Полтава), Музей загиблих літаків (Хоросно, Львівська область), Музей історії зброї (Запоріжжя). На жаль, сучасна історія України також повна драматичних політичних протистоянь та військових подій, тому арсенал потенційних локацій військового туризму поповнюється новими об'єктами, серед яких варто згадати такі: Музей АТО в Дніпрі, Військовий музей у с. Шампань на Черкащині, Музейна виставка «Український Схід» (Київ). Час пандемії COVID-19 та введення карантинних обмежень сприяли формуванню віртуальних турів для 30-ти музеїв військового профілю» [2].

У районах активних бойових дій російсько-української війни на території України побудовано велику кількість оборонних споруд, які відіграють важливу роль у збереженні життя воїнів та під час боїв. Оборонні об'єкти, які увійшли в історію як фортеці і в повоєнний час стануть історичними пам'ятками, будуть пам'яттю про силу та мужність українських захисників. До оборонних споруд також належать блокпости, траншеї, траншеї, які відігравали важливу роль в обороні населених пунктів чи стратегічних об'єктів і займають не останнє місце в історії війни. Металургійний комбінат у Маріуполі «Азовсталь» має повне право називатися оборонним об'єктом [58]. Ще одним сучасним оборонним об'єктом є Донецький аеропорт, оборона якого розпочалася 26 травня 2014 р. після захоплення бойовиками інфраструктури та проведення ЗСУ спецоперації зі звільнення. Після цього бійці обороняли його 242 дні, оборона тривала на тиждень менше, ніж оборона Севастополя під час Другої світової війни, і значно довше, ніж оборона Брестської фортеці [12]. 3 січня 2015 р. вежа Донецького летовища з прапором України була зруйнована, після чого з'явився вислів: «Люди вистояли – не вистояв бетон».

Оборонною спорудою із тисячолітньою історією є Змієві вали під Білогірською (Київська обл.), які російська армія не змогла форсувати. І тому ці споруди почали називати давньоруськими оборонними системами

проти Орди з гарантією 2000 років [53].

В організації військово-історичного туризму не останнє місце посідають місця битв, особливо якщо це місця найбільших кровопролитних боїв, де відбувалися певні історичні переломи. У ході російсько-української війни, починаючи з 2014 р., також особливе місце посіли бої за Дебальцеве, Іловайськ (Іловайський котел), Маріуполь, Слов'янськ, Краматорськ та інші. У 2022 р. географія таких боїв розширилася, і сьогодні такі бої можна виділити в Київській, Чернігівській, Харківській, Донецькій, Луганській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій областях, з цього переліку варто виділити бої під Сєверодонецьком і Маріуполем. Важливе місце тут посідає і Чорнобаївка, яка ще до російсько-української війни була овіяна легендами та переказами про звитяги українського війська [1].

«Звичайно, кожна війна, а тому і місця проведення важливих битв завжди супроводжуються жертвами, тому створення пам'ятників, братських могил, поховань, меморіалів завжди мають місце. Такі об'єкти мають є надзвичайно важливими, адже несуть історичне значення в збереженні та вшануванні пам'яті як загиблих та постраждалих, так і подій, що тут відбувались в цілому... Створення таких меморіальних комплексів у майбутньому в Бучі, Ірпені, Бородянці, Гостомелі, Охтирці, Ізюмі, Маріуполі та інших місцях має показати всьому світові жорстокість війни, незважаючи на цивілізований світ та прогресивний розвиток та застерегти від подальших наслідків розвитку авторитарного режиму в країнах світу» [1].

Державне агентство розвитку туризму України запропонувало декілька напрямів відновлення туристичної галузі у післявоєнний період. Фахівці мають намір розробити туристичні програми місцями бойової слави Збройних Сил України. Маршрути, пов'язані з війною та відповідними місцями місця будуть актуальними, адже вони викликають неабиякий інтерес у туристів і дозволяють побачити все на власні очі [64].

Російсько-українська війна 2014-2022 рр. внесла корективи в розвиток

туристичної сфери в Україні, в тому числі і військового туризму. Внаслідок окупації значну частину нашої території навіть виключено зі списку туристичних. Військова агресія Росії проти України спричинила значні зміни у свідомості українців, руйнування інфраструктури, численні людські жертви тощо. Проте після перемоги України у визвольній війні сформується значний потенціал військового туризму. Після закінчення війни можуть бути створені нові військові пункти: місця битв, польові укріплення, військові похорони українських воїнів. Внаслідок запеклих боїв частина території країни надовго буде непридатною для туризму, що пов'язано з необхідністю розчистки територій, відновлення транспортної інфраструктури, тому дослідниками пропонується наступне районування території України щодо придатності для організації військового туризму:

- «придатні – не зазнали істотних обстрілів, не потребують розмінування територій, відновлення інфраструктури (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Закарпатська, Хмельницька, Чернівецька, Вінницька, Житомирська, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська області);

- малопридатні – зазнали значних обстрілів, потребують значного часу на відновлення інфраструктури, розмінування (Одеська, окремі райони Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Дніпропетровської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Київської областей);

- непридатні в найближчій перспективі (5 років) – території активних бойових дій, більшість з яких була окупована російськими військами (Донецька, Луганська, окуповані частини Запорізької, Миколаївської, Херсонської, Харківської областей, АР Крим)» [13].

Попри відсутність бойових дій у Волинській та Рівненській областях, на цій території наявний широкий спектр артефактів часів Визвольної війни 2022 р., зокрема різноманітні фортифікаційні системи, підготовлені маршрути для розвідувальних груп, обладнані позиції різних видів зброї

тощо. Враховуючи те, що місцеве населення брало активну участь у підготовці до оборони краю, можна залучати як екскурсоводів. Наявні системи ровів і могил після реконструкції, благоустрою, часткової музеєфікації можуть бути використані як дуже привабливі об'єкти чи засоби розміщення [13].

У післявоєнний період марні та непридатні території, особливо місця, де ведуться активні бойові дії, матимуть значний туристичний потенціал за умови подолання проблем розмінування та відновлення інфраструктури. При правильному підході можна створити унікальні військово-туристичні напрямки, які прославлятимуть українську армію. Також необхідно створити військові меморіали для увічнення пам'яті героїв, які полягли, захищаючи незалежність України.

В контексті розвитку туризму на менш придатних територіях, доцільно зосередити увагу на потенціалі населених пунктів Баштанського та Снігурівського районів Миколаївської області. Природні особливості цієї території, особливо наявність водних ресурсів (Любинське водосховище), створюють привабливі умови для розвитку активних форм туризму. Крім того, активні бойові дії, що ведуться поблизу, спричинили наявність польових укріплень, які за правильного облаштування могли б стати об'єктом військового туризму. Проте, обмежувальними чинниками є потреба в розмінуванні значних територій та відновленні інфраструктури тощо. [13].

«Для сприяння розвитку такого виду туризму в післявоєнний період варто виділити напрями діяльності, що будуть сприятливими для цього процесу:

- підтримка розвитку воєнно-історичного туризму державою;
- залучення іноземних інвесторів;
- запровадження засобів Інтернет-технологій для поширення інформації про нові об'єкти воєнно-історичного туризму пам'яті, що сприятиме більшій обізнаності туристів;

- створення максимального балансу «ціна-якість» на ринку туристичних послуг, що відіграватиме важливу роль у розвитку воєнно-історичного туризму;
- створення маршрутів пам'яті, які будуть включати низку об'єктів воєнно-історичного туризму;
- проведення на базі об'єктів воєнно-історичного туризму масових заходів пам'яті про воєнні події спрямовані на патріотичне виховання населення» [1].

Але до військового туризму відноситься не тільки відвідування історичних місць, пов'язаних з військовими подіями, але часто туристи хочуть потренуватися у стрільбі зі зброї, водінні військової техніки тощо. І навіть життя в армійських умовах та участь у програмах військової підготовки мають у цьому плані хороші перспективи. . з переходом військ на контрактну основу. Аналіз довоєнного ринку військового туризму в Україні показав, що цей сегмент розвинений недостатньо. Лише деякі туристичні організації пропонують військові поїздки. Наприклад, поїздки на полігони для стрільби з вогнепальної зброї, тури катання на БТР (БРДМ) з майстер-класом з керування. Окрім того, є військово-пізнавальні тури: «Секретний об'єкт Скеля та ставка Гіммлера» і «Екскурсія в музей ракетних військ», військовий маршрут «Лінія Арпада», а також візьмуть участь у різноманітних військових турнірах та фестивалях, спелеотуризму, сталкерстві, пейнболі [2].

Отже, Україна володіє ресурсним потенціалом для розвитку наступних груп військового туризму:

- сакральні місця та об'єкти пов'язані з військовою історією (оборонні споруди, місця битв, музеї, меморіали, пам'ятники);
- об'єкти пов'язані з військовою справою (полігони, частини, страйкбольні клуби, мисливські господарства, табори патріотичних організацій);
- військові масові дійства (фестивалі, військово-історичні клуб

реконструкторів).

У наступному підрозділі нами буде здійснено аналіз ресурсних передумов розвитку військового туризму у Полтавській області.

2.2 Аналіз ресурсних передумов розвитку військового туризму у Полтавській області

Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» розташований у м. Полтава є частиною Міжнародної організації військових та історичних музеїв ЮНЕСКО та об'єктом культурної спадщини, що має національне значення. Його віднесли до нерухомих пам'яток України. Він присвячений Полтавській битві (російські війська Петра I і шведське військо Карла XII), яка відбулась у 1709 р. У ході цієї битви Швеція капітулювала. Колекція музею історії Полтавської битви, який відкрили 1909 р., налічувала понад 330 експонатів. Через 9 років його закрили, а експонати перенесли до місцевого краєзнавчого закладу. У 1950 р. музей знову відчинили і до його колекції передали експонати інших музейних установ. У 1981 р. музей набув статусу історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви». Експозиція заповідника розміщена у 9 кімнатах. В окремій кімнаті знаходиться велика діорама, де зображені події битви біля Полтави. На його території встановлено багато пам'ятників. Традиційно у заповіднику щороку проходить фестиваль «Полтавська битва» [66].

Зокрема, пам'ятник шведським воїнам розташований на території Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви». Наприкінці XIX ст. шведська влада вирішила встановити пам'ятник своїм воїнам, які полягли під час Полтавської битви. Спочатку проект пам'ятника був розроблений для Швеції і був встановлений в Стокгольмі в 1904 р. перед будівлею Шведського військово-історичного музею. Замовили ще один

варіант пам'ятника для встановлення на полі Полтавської битви. Його доставили в Полтаву і встановили до 200-річчя Полтавської битви (1909 р.) У 2005 р. від дороги Полтава-Диканька до пам'ятника пам'яті шведським воїнам прокладено алею. З обох сторін пам'ятника висічені написи - шведською та російською мовами. Тут сказано, що цей пам'ятник був споруджений земляками загиблих шведських солдатів, які полягли на полі бою. Верхня частина монолітного каменю має невеликий нахил на північ, що символізує траур у скандинавських народів [66].

Ще одним пам'ятником присвяченим Полтавській битві є Монумент Слави. Наразі у Полтаві йде дискусія, як стосовно й інших пам'яток даної події, щодо доречності пропагування російського імперського минулого Полтавщини. За переказами цей монумент встановлений на місці, де гарнізон і полковник Келін зустріли Петра I з армію, коли вони вступили в місто після перемоги на полі бою. Збудований у 1806-1811 рр. на честь 100-річчя Полтавської битви. Пам'ятник являє собою тосканську чавунну колону на гранчастому цоколі, увінчану позолоченим бронзовим орлом з лавровим вінком у дзьобі та стрілами в пазах, який виходить на поле Полтавської битви. Цегляна колона перекрита чотирма чавунними рамами, шви між якими перекриті трьома смугами у вигляді вінків з дубового листя. Колона встановлена на кубічному гранітному постаменті, який стоїть на ступінчастому стилобаті у вигляді чотиригранного бастіону, в основі якого встановлено 18 гармат – трофеїв Полтавської битви. Верхній майданчик оточений чавунною решіткою, декоративні стійки якої виконані у вигляді мечів у піхвах, лезо яких учепилося в землю, що символізувало закінчення військових дій. Основу колони прикрашають бронзові горельєфні композиції з обладунків і прапорів з римським військовим спорядженням [66].

Пам'ятник на місці відпочинку Петра I, встановлений у 1817 р. на місці, де другий день після Полтавської битви Петро I відпочивав у будинку козака Магденка в Полтаві. Цей о пам'ятник до наших днів не зберігся. Було

виготовлено новий пам'ятник за проєктом іншого архітектора, який відкрили у 1849 р. оку відбулося урочисте відкриття нового пам'ятника на місці спочинку Петра I в Полтаві. Крім того, в Полтаві є й інші пам'ятники, створені в пам'ять про Полтавську битву. Так, у Полтаві встановлено пам'ятник коменданту Полтавської фортеці Олексію Келіну і доблесним захисникам міста також був встановлений в 1909 р. на честь 200-ої річниці Полтавської битви. Спочатку обеліск пам'ятника увінчувала бронзова фігура двоголового орла з символами російської імперії, який згодом був знятий, а на п'єдесталі розташовувався бронзовий лев. Пам'ятник, що дійшов до наших днів, був відновлений після Другої світової війни [66].

У Полтаві та Полтавській області вже у роки незалежності було встановлено пам'ятники присвячені козацькій славі регіону.

Пам'ятник українським козакам (м. Полтава) присвячений українським козакам, які загинули під час Полтавської битви у Північній війні у 1700-1721 рр. було встановлено у 1994 р. де у XVIII ст. стояла сторожова вежа фортифікаційних укріплень фортеці Полтава. Його відкриття було приурочене до свята Покрови Пресвятої Богородиці, яка вважається небесною покровителькою козаків і їхнього війська. Пам'ятник має вигляд великого мармурового козацького хреста на якому написано «Українським загиблим козакам», біля підніжжя розташовані два бунчуки – символи гетьманської влади і давній герб Полтави [66].

Також, у 2015 р. на свято Покрови на Соборному майдані поруч зі Свято-Успенським собором м. Полтави був встановлений Пам'ятник гетьману Мазепі. Монумент планували встановити ще у 2009 р., але тоді відкриттю завадили політичні розбіжності. Місцева влада не виділила місця для пам'ятника, тому створений пам'ятник весь час на комбінаті в Києві. Коли знайшли згоду, 13 жовтня 2015 р., статую відправили до Полтави, а вже 14 жовтня 2015 р. відбулося урочисте відкриття пам'ятника. Над монументом працювали скульптор М. Білик та архітектор В. Шевченко. На відкритті

відслужили молебень на честь гетьмана Полтавського архієпископа Федора. Окрім представників влади, на урочистому відкритті був присутній нащадок гетьмана – Ігор Мазепа [66].

В інших населених пунктах Полтавщини також представлено пам'ятники козацької доби, які можуть стати об'єктами військових туристичних маршрутів.

У Великій Багачці, у минулому козацьке поселення, знаходиться одна з пам'яток козацької доби – козацький камінь та фігура козака. У давнину тут під час боїв між військами гетьмана І. Виговського та полтавського полковника М. Пушкаря, військо останнього було розгромлено. Внаслідок поразки до І. Виговського відійшли Миргород, Багачка, Устивиця та ще кілька сіл і містечок. Ці поселення періодично зазнавали набігів татар, союзників Івана Виговського. Одного разу, на Багачку напав загін татар, який вбив і забрав у полон жителів ясир. Загиблих місцевих жителів і козаків поховали у братській могилі. Через деякий час козаки, які поверталися з Січі, привезли з собою камінь, який і встановили на могилі. Через недбалу роботу в місцевому глиняному кар'єрі могилу знищили, а кам'яну брилу перенесли в інше місце. У 2002 р. на гору перенесено козацький камінь і фігуру козака. Також у Великій Багачці планується будівництво козацької застави та сторожової вежі [66].

Миргород – пам'ятка козацької слави, місто з багатою історією та унікальними природними багатствами. У 1625-1785 рр. у місті базувався Миргородський козацький полк, який прославився під час визвольної війни Б. Хмельницького, а місцевий полковник Д. Апостол став гетьманом Лівобережної України. Щоб увічнити козацьку добу у 2007 р. в місті відкрито сквер з пам'ятником Козацької слави. Скульптори зобразили могутнього козака з двома пістолями за поясом і люлькою. Унизу пам'ятника напис: «Миргородським козакам від нащадків». У XVII-XVIII ст. на місці колишньої Миргородської фортеці неподалік також була встановлена

меморіальний знак у вигляді гармати з ядрами та бочкою з порохом [66].

Меморіальний комплекс слави українського козацтва у с. Жуки, де війська І. Мазепи простояли два місяця напередодні Полтавської битви. На території комплексу знаходяться каплиця, фігура Покрови Пресвятої Богородиці, пам'ятні знаки на честь козацького літописця С. Величко і словацькому письменнику, очевидцеві Полтавської битви Д. Крману.

Місто Диканька також може стати об'єктом туристичного маршруту присвячени козацькій добі. Оскільки у ставці гетьмана в Диканьці відбулася зустріч кошового отамана запорізького козацтва К. Гордієнка з І. Мазепою, які потім відпривилися до Великих Будищ на зустріч із Карлом XII, де був підписаний Великобудищанський трактат – угода, яка мала на меті цілковите визволення України та Січі від московського панування; за Україною назавжди зберігалися її споконвічні привілеї [38].

Є у м. Полтаві та області і сучасні музеї присвячені військовій тематиці.

«Музей авіації і космонавтики імені Юрія Кондратюка розміщений у будинку, який є архітектурною пам'яткою державного значення. Спочатку тут планували організувати заклад, який би розповідав про життя і діяльність Юрія Кондратюка. Робота з пошуку і збирання експонатів тривала понад 10 років. Будівля була однією з перших, які побудували у місті з каменю. Під час пошуку науковці побачили, що на Полтавщині також працювали і жили інші відомі діячі у галузі космонавтики та авіації. Тоді було вирішено змінити концепцію музею і почати створення закладу, де основна його частина була б присвячена Ю. Кондратюку, а інша розповідала б про відомих наукових діячів Полтавщини: конструктора ракет О. Засядька, генерала О. Кованька, братів-конструкторів Касяненків, винахідника парашута Г. Котельникова, науковця Ю. Побєдоносцева, інженера М. Кисенка, конструктора ракет В. Челомея. У 2001 р. відбулось офіційне відкриття музею. Тоді була сформована унікальна експозиція, яка налічувала більше

4000 предметів і понад 10000 наукових праць. Також в експозиції відображено діяльність підприємств, які працюють в авіаційній та аерокосмічній галузі України. Експозиція розміщена у 6 залах, які мають різну тематику: для загального ознайомлення (про історію музею і аерокосмічної галузі), експозиційний зал (про відомих конструкторів Полтавщини), меморіальна кімната (про життя і діяльність Ю. Кондратюка), виставки, присвячені подіям Другої світової війни і розвитку сучасної космонавтики України. Важливими є документи, які висвітлюють військову операцію «Френтік», коли в Полтаві розташовувалася база ВПС США» [66].

Операція «Френтік» може зацікавити туристів з країн пращурів яких приймали у ній участь у Другій світовій війні. «Під час зустрічі британського прем'єр-міністра Черчилля з президентом США Рузвельтом у Касабланці перед авіацією обох держав було поставлене завдання «знищити німецьку військову систему і промисловість, а також підірвати дух населення, аби його здатність до опору критично ослабла». За 1943 р. союзники скинули на Німеччину 200 тис. т бомб. Однак чимало важливих цілей лишалися поза зоною досяжності літаків, що злітали з аеродромів в Англії та південній Італії. Тому Рузвельт домовився зі Сталіним про використання території СРСР для організації «човникових бомбардувань» [11].

У 1944 р відбулося перше завдання операції «Френтік»: двісті «літаючих фортець» і винищувачів супроводу вилетіли з Італії, розбомбили залізничний переїзд в Угорщині і приземлилися під Полтавою, а за кілька днів полетіли у зворотному напрямку для бомбардування об'єктів у Румунія. Коли американці поверталися на базу у Полтаві після атаки їх вислідив німецький пілот і базу було розкрито. 22 червня 1944 р базу атакували 75 бомбардувальників ворога, які знищили 47 бомбардувальників та 1 винищувач, 2 транспортних літака американців і 25 радянських літаків, оскільки протиповітряна оборона ще не була готова. Це були найбільші одноразові втрати американської стратегічної авіації у Другій світовій війні.

Відносини між союзниками погіршилися. Військово-повітряні сили США здійснили ще п'ять польотів з бази в Полтаві і спільна програма була закрита [11].

Також до складу Музею авіації і космонавтики імені Юрія Кондратюка входить окремий підрозділ «Музей дальньої і стратегічної авіації».

Музеєм дальньої і стратегічної авіації у м. Полтава називають колишню військову авіабазу, на якій довгий час перебувала важка бомбардувальна авіаційна дивізія.

Музей створено у 2016 р., його експозиція музею почалася у 1987 р., коли літак Ту-16, який чотири десятиліття служив авіації СРСР, був встановлений біля навчального корпусу 185-го гвардійського важкого авіаційно-бомбардувального полку. У 2006 р. авіаційний підрозділ було ліквідовано, а в 2007 р. за ініціативи військових льотчиків було створено музей, експонатами якого стали літаки, що підлягали знищенню. В експозиції музею представлені: стратегічні літаки-ракетоносці, дальні літаки-ракетоносці, тактичний фронтовий бомбардувальник, винищувачі, транспортний літак, навчально-тренувальні та навчально-бойовий літаки; вертольоти, авіаційні засоби ураження та рятування. Відвідувачі музею також можуть відвідати підземний командний пункт ескадрильї важких бомбардувальників, пам'ятник воїнам радянської армії та авіації США, які загинули під час Другої світової війни, меморіальну дошку на честь Ю. Кондратюка. Загалом фонди музею налічують близько 6 тисяч експонатів. У залах музею виставлені діорами, художні макети та моделі літаків [11].

Музей історії авіації та космонавтики в Кременчуці засновано з ініціативи історика та ентузіаста А. Бишенка у 2014 р. розташований у підвалі будинку, біля якого раніше був встановлений пам'ятник загиблим кременчуцьким льотчикам. Експозиція музею висвітлює події, пов'язані з авіаційною історією міста, але в основному побудована на темі Другої світової війни. У музеї представлені макети військових літаків, фотографії,

цивільна та військова форма льотчиків часів Великої Вітчизняної війни та сьогодення, предмети побуту, документи, зразки зброї, нагороди тощо.

Музей історії авіації та космонавтики в Кременчуці був заснований з ініціативи історика та ентузіаста А. Бищенко в 2014 р. Музей знаходиться в підвалі будинку, біля якого раніше був встановлений пам'ятник загиблим льотчикам-кременчужанам. Експозиція музею висвітлює події, пов'язані з міською історією авіації, але в цілому побудована на темі Другої світової війни. У музеї представлені моделі військових літаків, фотографії, цивільна і військова форма пілотів як часів Великої Вітчизняної війни, так і сучасності, предмети побуту, документи, зразки зброї, нагороди та багато іншого, що заворює відвідувачів і переносить в атмосферу тих часів [66].

Туристів, які цікавляться військовою технікою, може зацікавити екскурсія на завод «КрАЗ», який виробляє автомобілі спеціального призначення: бортові КрАЗ-6322 «Солдат» (6х6) і КрАЗ-5233ВЕ «Спецназ» (4х4), КрАЗ-Кугуар, КрАЗ-Спартан, КрАЗ-Халк, КрАЗ-Шрек, КрАЗ-Шрек-М, КрАЗ-Фіона, КрАЗ-Ураган, КрАЗ-6322 Раптор, САУ «Богдана» КрАЗ-63221, Береговий ракетний комплекс «Нептун», Радіолокаційна станція «Бурштин», РСЗВ БМ 9П140 «Ураган», Бойовий комплекс КрАЗ-6322 РА «Бастіон», КрАЗ-6322 РЕБ «Радіст», КрАЗ-63221 «Міст». Ці армійські вантажівки КрАЗ відповідають всім вимогам, які пред'являються військовими: сильні, витривалі, надійні й невибагливі. В основі інтересу до автомобілів КрАЗ з боку військових – високі технічні та експлуатаційні характеристики українських всюдиходів [29].

Отже, у Полтавській області наразі можливо розвивати військово-історичні туризм до локацій та музеїв експозиція яких розповідає про минулу і сучасну військову боротьбу народів, героїчні битви, видатних полководців, подвиги рядових солдат та народу.

У наступному підрозділі нами буде здійснено розробку військово-історичного туру по Полтавській області.

2.3 Розробка екскурсійного військово-історичного туру по Полтавській області

«Стратегія стійкого розвитку галузі туризму та рекреації в Україні передбачає залучення в процес створення національного туристичного продукту нових туристично привабливих територій. Яскравим прикладом гармонійного поєднання та співіснування природної краси та багатой історико-культурної спадщини є малознаний і маловідомий Гадяцький район Полтавської області, який сміливо можна назвати районом-музеєм, районом-заповідником.

Історія Гадяччини виявилася багатою на військові події. Численні об'єкти історико-культурної спадщини на території краю розповідають про козацьку добу, Північну, Першу Світову, Громадянську та Другу Світову війни у вигляді залишок фортець, оборонних валів, могил, пам'ятників і пам'ятних знаків полеглим воїнам та односельцям, місць розстрілів чи боїв. Ці ресурси можуть слугувати базою для розвитку, в першу чергу, військово-історичного та сентиментального видів туризму в краї» [4].

Ми пропонуємо екскурсійний військово-історичний тур «Стежками бойової слави Гадяча».

1. Основні дані для проектування туру.

1.1. Тривалість туру – 1 день.

1.2. Розміщення – не передбачено.

1.3. Харчування

Обід у 1-й день – відбувається у кафе «Кав'ярня на Гетьманській». Три варіанти комплексного обіду. Вартість 150 грн.

1.4. Чисельність групи.

Чисельність групи туристів становить від 20 осіб, вік 16+ років.

1.5. Супровід гідом.

Група забезпечена супроводом гіда-екскурсовода.

1.6. Транспортне забезпечення.

За програмою даного туру, група є трансфер з м. Полтава та за маршрутом туру і назад комфортабельним автобусом.

1.7. Основні локації туру

1. Пам'ятки козацької доби.

З середини XVII ст. Гадяччина відома як козацький край. Гадяцький козацький полк був одним із перших, сформованих гетьманом Б. Хмельницьким і запровадив новий адміністративно-територіальний поділ на території, звільненій від польської шляхти у 1648 р. У той час у місті Гадяч на Замковій горі було збудовано фортецю, яка мала типові оборонні споруди тогочасної України, де проживали реєстрові козаки. Через особливий статус міста – рангової власності гетьмана, у фортеці була скарбниця [31].

У 1658 р. в Гадячі гетьманом І. Виговським був підписаний договір між Україною та Річчю Посполитою, відомий під назвою «Гадяцький трактат» – перша спроба офіційно об'єднати Україну і поставити її на один щабель з європейськими державами, спроба стати вільною, незалежною державою. У 1663 р. Гадяч стає першою гетьманською столицею Лівобережної України, де знаходився уряд на чолі гетьманом з І. Брюховецьким. У фортеці зберігалися клейноди, хоругви, військовий скарб, проводилися Генеральні та Старшинські козацькі ради, працювала Військова канцелярія. Гетьман І. Брюховецький активно перебудовує оборонні та адміністративні споруди на Замковій горі, будує полкову родинну Богоявленську церкву, кам'яниця, що якої зберіглася до наших часів, у т. ч. підземні ходи [4].

Підземелля Гадяча краєзнавці умовно поділяють їх на групи за часом виникнення, цеглою та способом кладки: найдавніші – періоду Гетьманщини та Північної війни. За мінімальними оцінками їх довжина переміщень складає кілометри, за максимальними – десятки кілометрів. Підземні ходи починалися від приватних льохів козацьких старшин, церков і гетьманського

палацу та виходили межі фортеці для атак ворога або втечі. Підземелля, що вцілило до нашого часу, є перспективним туристичним об'єктом. Під час розкопок підземель артефактів у місті створено експозицію «Підземний світ» [55].



Фото 2.3.1 Фрагмент гадяцьких підземель [73]

«З долею міста як ранговою гетьманською маєтністю нерозривно пов'язані долі гетьманів України – Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, П. Дорошенко, І. Самойловича, І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського. Події доби козаччини висвітлені в унікальному творі з історії Гадяцького краю, і не лише його, а й усієї України – творі полковника Гадяцького козацького полку Г. Граб'янки, відомого на весь світ як «Літопис Григорія Граб'янки, або літопис самовидця», написаний в середині XVII ст. в м. Гадячі. Твір, який справив великий вплив на формування історіографії України. Сьогодні, означений період в історії Гадяччини відображений в численних яскравих експозиціях краєзнавчого музею м. Гадяча» [4].



Фото 2.3.2 Гадяцький історико-краєзнавчий музей [73]

Північна війна. Гадяч був захоплений шведами в листопаді 1708 р. Протягом наступних чотирьох місяців король Карл XII перетворив місто на лазарет, наповнений сотнями замерзлих солдатів [5]. Під час перебування шведів у місті було оновлено укріплення фортеці, продовжено наявні та споруджено нові ділянки підземних ходів.

Місцеве населення чинило активний опір шведам – партизанські загони з селян навколишніх сіл, діяли не тільки на місцевій території, але й за його межами у наближених містах [4].

Героїчна оборона фортеці козацького містечка Веприк також залишила слід у світовій військовій історії. Надзвичайно важливою була оборона Веприка, де сили ворога переважали захисників у десятки разів. П'ятдесятиденний бій за Веприцьку фортецю затримав, послабив і деморалізував шведську армію. Великі втрати шведів ще більше погіршили їх моральний стан. Тривала облога фортеці порушила плани Карла XII щодо подальших військових дій і наблизила роздоріжжя під Полтавою.

На момент облоги периметр оборонних валів сягав близько 3000 м,

земляні вали були підняті на висоту 6-8 м, а частокіл – ще на 1,5 м. Станом на 2010 р. відзначено лише збереження валу у східній частині форту. Біля підніжжя валу встановлено меморіальну дошку з написом: «Славним предкам вдячних нащадків на честь 275-ї річниці оборони Веприка від шведських загарбників». Під стінами церкви Святого Миколая знаходиться братська могила шведських солдатів [4].

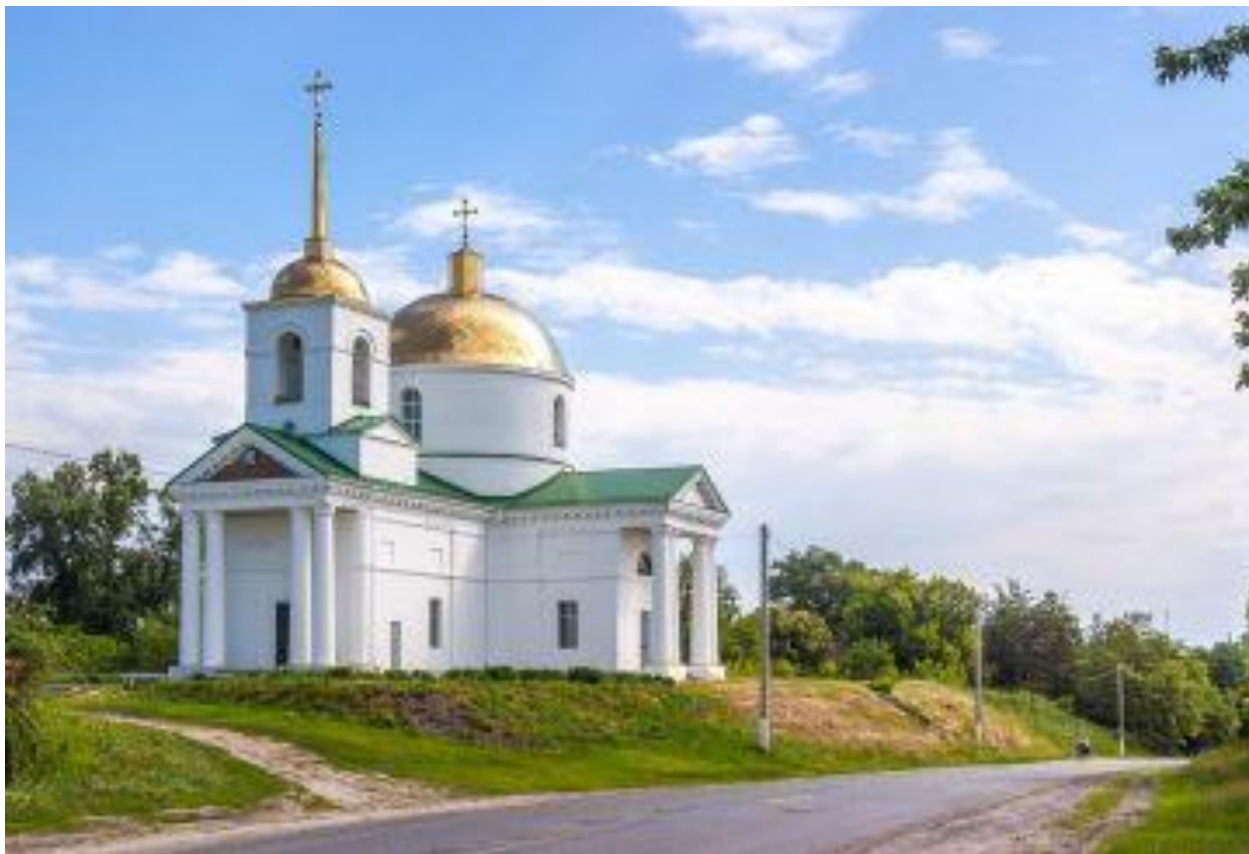


Фото 2.3.3 Свято-Миколаївська церква, с. Веприк [73]

2. Громадянська війна та період становлення радянської влади. У 1917-1921 рр. м. Гадяч неодноразово його захоплювали німці, денікінці, червоноармійці.

У центрі міста Гадяч на території міського парку знаходиться братська могила, найбільша в районі за кількістю похованих учасників громадянської війни та боротьби з антибільшовицькими збройними формуваннями. командирів Спричака та Л. Христового 1920-1938 рр. Один із таких об'єктів на території району зберігся донині – це місце садиби родини отамана

Л. Христового, нащадка козацького роду, одного з лідерів антибільшовицького повстанського руху на Полтавщині. Отаман Христовий неодноразово зустрічався з Н. Махном, від якого отримав зброю та мандат на право формування особливого підрозділу УПА. У 1921 р. загін Л. Христового був знищений маневреною групою ополчення, сам отаман був важко поранений, а згодом вбитий [59]. Зараз від садиби отамана у с. Лютенька збереглися лише погріб, дуб і шовковиця. Силами місцевих краєзнавців встановлено пам'ятну дошку.

3. Трагедією XX ст. для України стали події Другої Світової війни. Гадяцький район належить до тих районів Полтавщини, на території яких відбулося найбільше збройних конфліктів та інших подій, пов'язаних із оборонними боями, окупацією, партизанською боротьбою та визвольними боями протягом 1941-1945 рр. Гадяцький район був окупований німецькими військами 27 вересня 1941 р. Окупувавши його територію, фашисти одразу розпочали кампанію винищування потенціалу для можливого спротиву своїй владі. Сьогодні кожне п'яте село району має на своїй території пам'ятний знак, яким позначено місце розстрілу тюремних в'язнів [48].

Трагічною сторінкою Другої світової війни на Гадяччині стала політика Голокоста, яку активно проводили нацисти. Сакральним об'єктом є місцем розстрілу населення було урочище Гончарний Яр, де у 1941-1942 рр. було розстріляно близько 300 представників єврейської громади міста.

Героїчною стороною Другої світової війни на території району стала партизанська боротьба. На Гадяччині було створено 11 партизанських з'єднань і 4 партизанські групи. Свідченням цих подій є: меморіальну дошка на честь підпільних партійних організацій району; у с. Вельбівка – знак пам'ятного місця останнього бою партизанів з німцями, в с. Книшівка позначено меморіальне місце, де проходили зустрічі з командирами партизанських загонів тощо. У багатьох селах району знайдено могили партизанів.

Запеклі бої точилися на території району під час визволення у вересні 1943 р. військ Воронежського фронту в ході Харківської наступальної операції. Про це свідчить кількість братських і поодиноких могил, які позначені та збережені у 59 селах району. Головний пам'ятник, який увінчав трагедію страшної війни, розташований у центрі міста Гадяч. До нього входять: братські могили радянських воїнів; могила командувача 47-ю армією генерала П. П. Корзуна; пам'ятна дошка загиблим землякам; пам'ятна дошка учасникам бойових дій на території інших держав; пам'ятна плита «Втеча з пекла» (2010 р.) – в пам'ять про легендарну втечу десяти військовополонених із табору смерті Пенемюнде в 1945 р. на німецькому літаку, де серед втікачів був і гадячанин М. О. Ємець.

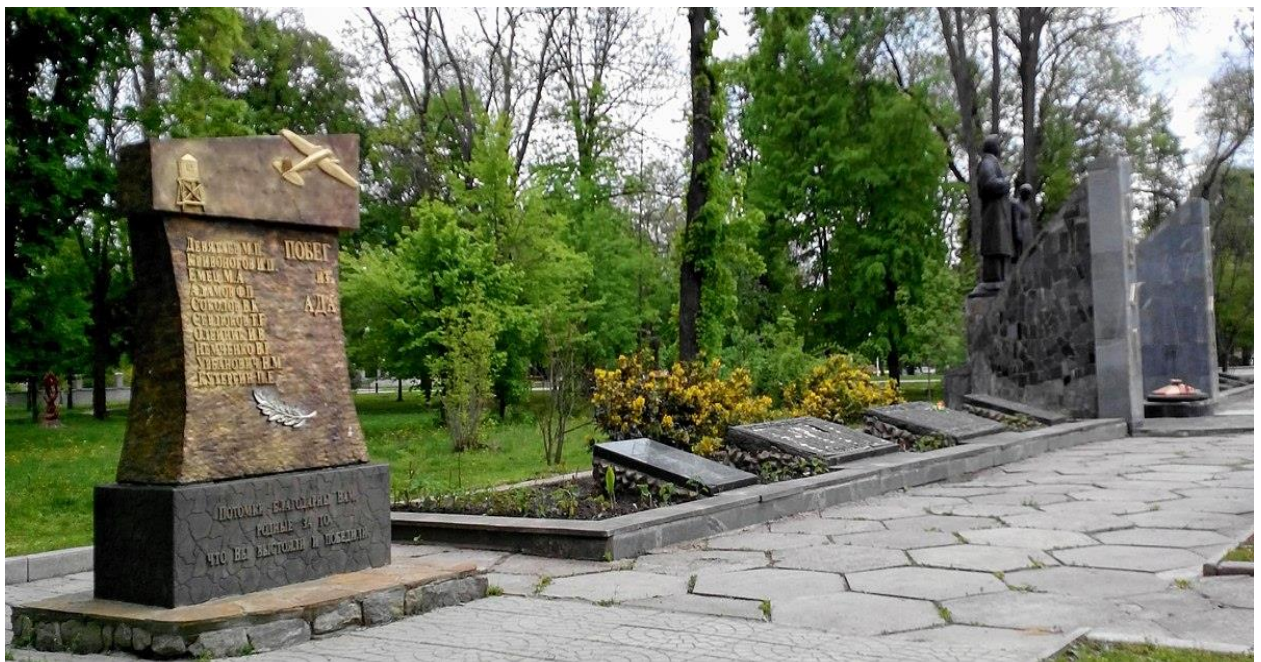


Фото 2.3.4 Братська могила загиблих у Другій світовій війні,
м. Гадяч [73]

Цікавим об'єктом військового туризму є місця, пов'язані з життям і діяльністю відомих військових конструкторів. Село Лютенка – О. Д. Засядько – генерал-майор, кавалер орденів Св. Володимира і Св. Георгія, засновник ракетної промисловості, винахідник принципів реактивного руху та ракетної балістики та Веприк. Перший пов'язаний з

іменем Сьогодні можна з упевненістю сказати, що космічна ера для українців почалася в 1885 р. на Гадяччині. Село Веприк – батьківщина генерал-лейтенанта М. Л. Духова – вченого, конструктора бронетехніки, ядерної та термоядерної зброї [4].

4. В той же час, історія військової доблесті Гадяччини не закінчується, вона має нову сторінку вже на прикладах Нових Героїв. Це полтавчани, представники сучасного Миргородського району, Гадяцької громади, які свого часу долучилися до захисту незалежності та територіальної цілісності України спочатку на Майданах у своїх містах та у столиці. Згодом вони захищали Батьківщину в лавах ЗСУ, добровольчих підрозділах та в лавах територіальної оборони під час російсько-української війни яка розпочалася у 2014 р. і триває по сей день.



Фото 2.3.5 Пам'ятний знак Небесній Сотні у м. Гадяч [73]

Визначною подією в житті міста Гадяч стала подія 14 жовтня 2019 р., коли вшанували пам'ять захисників, які віддали життя за мирне небо та

відкрили в небі меморіал загиблим воїнам у міському парку «Перемога». За роки російсько-української війни на сході Гадяцького району загинуло одинадцять захисників. Довгий час точилися розмови про необхідність увіковічнити їхню пам'ять і встановити відповідний пам'ятник. Меморіал розташований у парку «Перемога», біля пам'ятника жертвам Чорнобиля. Це місце слави, перед яким вклоняються рідні, рідні, знайомі та просто місцеві жителі, які розуміють, яку ціну платять українці за збереження територіальної цілісності та незалежності нашої держави [16].



Фото 2.3.6 Пам'ятний знак загиблим захисникам Батьківщини,
м. Гадяч [57]

1.8 Програма обслуговування

Програма обслуговування туристів наведена у табл. 2.3.1.

Вартість путівки включає в себе наступні пункти: вартість проїзду; вечеря у 1-й день; вартість проживання, трансфера, екскурсійної програми; страхового поліса та вхідні квитки у краєзнавчий музей та підземелля.

Таблиця 2.3.1

Програма туру «Стежками бойової слави Гадяча» [складено авторкою]

День	Дні та локації туру
1-й день	
08.00-08.30	Збір групи на автовокзалі (узгоджене місце для організованих груп) м. Полтава.
08.30-11.00	Виїзд з м. Полтава до м. Гадяч
09.00-11.00	Оглядова екскурсія м. Гадяч
11.00-12.00	Відвідування краєзнавчого музею м. Гадяч
12.00-13.00	Обід у «Кав'ярні на Гетьманській» м. Гадяч
13:00-14.00	Відвідування Гадяцьких підземель, екскурсія
14.00-15.00	Переїзд до с. Веприк та огляд залишків укріплень сотенного містечка козацької доби
15.00-17.30	Повернення до м. Полтава

1.9 Калькуляція туру (табл. 2.3.2).

Таблиця 2.3.2

Калькуляція туру «Стежками бойової слави Гадяча»

[складено авторкою]

№ з/п	Найменування витрат	Ціна, грн	Кількість	Формула	Загальна сума, грн
1	2	3	4	5	6
1	Трансфер	5000	-	-	5000
2	Вартість харчування на групу у кафе (обід – 1 шт)	150	група 20 осіб	-	3000
3	Вхідні квитки та екскурсії	100	група 20 осіб	-	2000
4	Заробітна плата гідів	300	1 день, 1 особа	$V_z = \text{Денна ставка} * \text{Кількість днів роботи} * \text{Кількість гідів}$	300
5	Накладні витрати	-	10 %	$V_n = (п1 + п2 + п3 + п4) * 10\% / 100\%$	1030
6	Страховання туристів від нещасних випадків	20 грн турист/день	група 20 осіб	$V_c = \text{Вартість 1 доби} * \text{Кількість діб} * \text{кількість туристів}$	400
7	Прибуток	-	10 %	$Ціна = 10\%/100\% * (п1 + п2 + п3 + п4 + п5 + п6)$	1173
8	Загальна вартість туру	-	-	$V_{тз} = п1 + п2 + п3 + п4 + п5 + п6 + п7$	12903

Продовж. табл. 2.3.2

1	2	3	4	5	6
9	Ціна путівки на 1 особу	-	група 20 осіб	Цп= Втз / Кількість осіб	645

Отже, вартість 1 путівки складе 645 грн.

У вартість входить: транспортне обслуговування; вхідні квитки та екскурсії; обід – 1-й день (стандарт-розміщення); супровід гіда-екскурсовода, страхування.

У вартість туру не входить: особисті витрати та сувеніри.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

У роботі на основі теоретичного аналізу з проблеми дослідження з'ясовано, сутність та зміст поняття «військовий туризм», його різновиди та принципи організації. Військовий туризм – форма туризму, метою якого є відвідування місць, пов'язаних з військовими подіями, історією та культурою держави. Визначено, що його об'єктами є історичні пам'ятки, військові об'єкти, фортифікаційні споруди, місця поховань загиблих та битв тощо. Існують також екстремальні (чорні) підвиди даного туризму, які є не завжди у правовому полі і пов'язані з проходженням військового вишколу у частинах, або навіть з перебуванням туристів у зонах бойових дій.

Проаналізовано ресурсний потенціал військового туризму та перспективи розвитку даного туристичного напрямку. В Україні наявні історико-культурні об'єкти чотирьох періодів історії, які можуть стати базою для розвитку даного виду туризму: Гетьманщина – українська козацька держава; Перша світова війна; Друга світова війна; Сучасні події, які сформували і зміцнюють Незалежність України. Вважаємо, що після перемоги у війні в Україні, набуде нового пріоритетного значення національно-патріотичне виховання молоді, а для туристів з інших країн буде цікава, як країна ціною життя та зусиллями відстоювала століттями свободу і територіальну цілісність.

Запропоновано екскурсійний військово-історичний тур «Гадяч – гетьманська столиця» знаковими пам'ятками Полтавської області та здійснено його економічне обґрунтування. Даний розроблений з метою популяризації історично-культурної спадщини та славного воєнного минулого Полтавщини, а не тільки Полтави, яка завжди асоціювалася з символом величі московії, що стала імперією саме після перемоги у Північній війні, переломним моментом якої була Полтавська битва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барвінок Н. В. Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни. Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. 2022. Вип. 18 (2). С. 206-217.
2. Батиченко С., Мельник Л., Савков П., Сторубльов О. Особливості розвитку військового туризму в Україні. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки. 2021. № 4 (48). С. 66-69.
3. Бойко В., Далевська Н. Розвиток туризму після збройних конфліктів у різних країнах світу. Управління змінами та інновації. 2022. Вип. 3. С. 5-10.
4. Борисова О. В. Перспективи розвитку військового туризму. регіональний аспект Економіка та держава. 2016. № 1. С. 56-59.
5. Борщак І. Іван Мазепа. 2-ге вид. стер. К. : Свєанс, 2010. 101 с.
6. Васильчук В. Військовий туризм як фактор сакральності в сучасній Україні. Сакральне та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 28 квітня 2023 р.). К.: ТОВ «Геопринт», 2023. С. 305-308.
7. Винниченко І. І., Рудніченко Ю. А. Воєнний туризм в Україні: умови та перспективи. Географія та туризм. 2016. Вип. 35. С. 71-79.
8. Винниченко І. Рефлексії на тему «воєнний туризм». Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2012/04/2/320416/> (дата звернення: 11.04.2024).
9. Військовий туризм, ігри та розваги, стрільба. URL: <https://atur.com.ua/index.php?id=144> (дата звернення: 15.04.2024).
10. Військовий туризм: все, що треба знати про відпочинок із автоматом. ТСН.ua. URL: <https://tsn.ua/tourism/viyskoviy-turizm-vse-scho-treba-znati-pro-vidpochinok-iz-avtomatom-353384.html> (дата звернення: 15.04.2024).
11. Воєнний туризм: хрестоматія до вивчення дисципліни (для

здобувачів ОР Магістр спеціальності 242 «Туризм та рекреація») / укл. Винниченко І. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. 516 с.

12. Вони вистояли – не вистояв бетон», – сьогодні в Україні День пам'яті захисників Донецького аеропорту. ІА «Вчасно». URL: <https://vchasnoua.com/donbass/68312-vony-vystoialy-ne-vystoiav-beton-sohodni-v-ukraini-den-pamiati-zakhysnykiv-donetskoho-aeroportu> (дата звернення: 12.04.2024).

13. Гамкало М., Каднічанський Д. Аспекти розвитку воєнного туризму в Україні в контексті російсько-української війни XXI століття. Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід. Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції. Львів, 2022. С. 73-78.

14. Голиборода І. Перспективи розвитку військово-історичного туризму на Львівщині. Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. 2012. Вип. 29 (2). С. 45-50.

15. Грабар М. В., Кашка М. Ю., Іваниця С.М. Сучасні перспективи розвитку «темного» туризму. Інтелект XXI. 2021. № 2. С. 18-21.

16. Гринюк Д. Ю., Степанець І. О., Борисова О. В. Туристичне краєзнавство: Гадяч та його околиці. Навчальний посібник. К.: Київський національний університет. імені Тараса Шевченка, 2022. 123 с.

17. Грищенко І., Петрина Н. Об'єкти темного туризму: багатоаспектність та культурно-історичне значення. Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів: науковий збірник. 2013. Вип. 6. С. 50-70.

18. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 11.04.2024).

19. Державний реєстр національного культурного надбання. Науково-дослідний інститут пам'ятко-охоронних досліджень. URL: <https://web.archive.org/web/20070304014821/http://www.heritage.com.ua/reestry/index.php?id=71>

(дата звернення: 20.03.2024).

20. Джинджоян В., Дубова А. Військовий туризм: проблеми та перспективи його розвитку на Африканському континенті. Молодий вчений. 2023. № 1 (113). С. 24-27.

21. Заставецький Т. Б. «Похмурий туризм» як відображення трагічних подій у історії та культурі народів. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Географія». 2011. Вип. 1 (29). С. 101-107.

22. Іванов А. М. «Темний» туризм як один з перспективних видів туризму. Бізнес-навігатор. 2011. № 5 (26). С. 187.

23. Каднічанський Д. Історична спадщина УПА і туризм. Географія і туризм: європейський досвід. Львів, 2009. С. 63-66.

24. Каднічанський Д., Каднічанська Н. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації. Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції. (Львів, 9 жовтня 2020 р.). Львів, 2020. С. 132-138.

25. Карпенко Ю. В. Сутність і структура соціального капіталу сфери туризму в умовах модернізації економіки. Економічний вісник Донбасу. 2017. № 1 (47). С. 110-118.

26. Карпенко Ю. В. Сучасні тенденції глобалізації та регіоналізації відносин у сфері туризму. Економічний вісник Донбасу. 2017. № 3 (49). С. 49-62.

27. Кляп М., Шандор Ф. Сучасні різновиди туризму. К.: Знання, 2011. 334 с.

28. Колотуха О. В. Спортивний туризм та активна рекреація: географія, систематизація, практика (словник-довідник). URL: <https://geohub.org.ua/node/803> (дата звернення: 11.04.2024).

29. Компанія «АвтоКрАЗ». URL: www.autokraz.com.ua/index.php/uk/produktsiya/automobile/military (дата звернення: 15.04.2024).

30. Корсак Р., Ільницький В. Сучасні тенденції розвитку військового туризму в Україні. Тенденції розвитку туристичної індустрії в умовах глобалізації: матеріали І-ої Міжнародної науково-практичної конференції, 27-28 квітня 2017 р. Ужгород: ПП «Інвазор», 2017. С. 84-86.

31. Кривошея В. В. Козацька старшина гетьманщини. К.: Знання, 2010. 193 с.

32. Кушнар'ов В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм. 2018. Вип. 1. С. 107-118.

33. Лущик М. В. Про поняття та види військового туризму. Наукові перспективи. 2021. № 7 (13). С. 241-254.

34. Лущик М., Москвяк Я. Можливості розвитку військового туризму в Україні. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Сер.: Економічні науки, 2021. № 9. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16333489757957.pdf>. (дата звернення: 12.04.2024).

35. Любіцева О., Бабарицька В. Туризмознавство: вступ до фаху. К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. 335 с.

36. Мельник А. Нестандартні види туризму. Особливості функціонування військового туризму. Краєзнавство, географія, туризм, 2012. № 16. С. 3-5.

37. Носа Б. Військові оборонні об'єкти Закарпаття як регіональний туристичний продукт. Вдосконалення механізмів активізації економічних процесів та формування конкурентоспроможності національної економіки, регіону, підприємства в умовах глобалізації : тези доп. Міжнар. наук.-практ. Інтернет-експозиційної та вербально-демонстраційної конф. 20-24 квіт. 2015 / ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2015. С. 117-118.

38. Пам'ятними місцями козацької слави Полтавщини на велосипеді

URL: <https://poltava.to/news/40483/> (дата звернення: 17.04.2024).

39. Пилявець Р. І. Війна. Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL : <https://esu.com.ua/article-34448> (дата звернення: 12.04.2024).

40. Поступна О. В., Степанко О. В. Теоретичні засади дослідження чорного військового туризму: публічно-управлінський аспект. Вісник НУЦЗ України. Серія: Державне управління. 2023. Вип. 1 (18). С. 52-61.

41. Про курорти: Закон України від 5.10.2000 р. № 20265-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14#Text> (дата звернення: 12.04.2024).

42. Про оздоровлення та відпочинок дітей: Закон України від 04.09.2008 р. № 375-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/375-17> (дата звернення: 12.04.2024).

43. Про охорону культурної спадщини Закон України від 8.06.2000 р. № 1805-II. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 13.04.2024).

44. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 13.04.2024).

45. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2465-12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>. (дата звернення: 13.04.2024).

46. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 №168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 11.04.2024).

47. Про туризм: Закон України від 11.02.2015 р. № 324/95-вр URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр> (дата звернення: 12.04.2024).

48. Пустовіт Т. П. Гадячина: Історія Краю. Гадяч: Гадяч, 2013. 218 с.

49. Сардак С. Е., Таран С. В. Потенціал «темного» туризму в країнах Європи. Економіка і суспільство. 2018. № 18. С. 27-34.

50. Смирнов І. Географія ресурсної бази військового туризму США (XVIII–XIX ст.). Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Географія. 2017. № 3 (68) / 4 (69). С. 134-139.

51. Сокол Т., Фастовець О. Зміни в змісті підготовки фахівців сфери туризму в повоєний період. Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.). К.: ТОВ «Геопринт», 2022. С. 208-211.

52. Тимчук С. В., Кожухівська Р. Б. Роль туроператорів у забезпеченні безпеки туризму та просуванні миру і стабільності через військовий туризм. Економіка та суспільство. 2023. Вип. 52. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2531> (дата звернення: 12.04.2024).

53. Тисяча років гарантії. Як Змієві вали захищали нашу землю за часів Русі і сьогодні. URL: https://lb.ua/society/2022/04/05/512325_tisyacha_rokiv_garantii_yak_zmiievi_vali.html (дата звернення: 13.04.2024).

54. Титова Є. А. Військовий туризм як новий напрям на туристському ринку. Туризм і культурну спадщину. Міжвузівський збірник наукових праць. К., 2013. С. 94-101.

55. Торяник М. Ф. Гадяцькі підземелля. Гадяч: Гадяч, 2012. 9 с.

56. Туризм і війна: що зроблено і що можна ще зробити для поліпшення довіри до туристичних регіонів? Видавництво «Дзеркало світу» <https://mw.com.ua/?oid=12698&sid=10585> (дата звернення: 10.04.2024).

57. У Гадячі відкрили пам'ятний знак загиблим захисникам Батьківщини. Гадяч-City. URL : <https://hadiach.city/articles/47247/u-gadyachi-vidkrili-pamyatnij-znak-zagiblim-zahisnikam-batkivschini> (дата звернення: 17.04.2024).

58. Українаінформ: офіційний сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/tag-azovstal> (дата звернення: 10.04.2024).

59. Чайка І. Дзвони над Лютенською. Гадяч: Гадяч, 2010. 438 с.
60. Чим відрізняються військові тури від донат-турів в Україні? URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/2677/what-is-the-difference-between-wartours-and-donation-tours-to-ukraine> (дата звернення: 13.04.2024).
61. Шамара І. М., Савченко М. Г. Вплив політичної нестабільності на розвиток туризму в країнах Близького Сходу. Вісник ХНТ імені В. Н. Каразіна. Харків. 2019. Вип. 10. С. 219-226.
62. Шильнікова З. М., Дульцева І. І., Матушкіна М. В. Тенденції розвитку «темного» туризму та його мотиваційні аспекти. Глобальні та національні проблеми економіки. 2018. Вип. 22. С. 586-591. URL: <http://globalnational.in.ua/archive/22-2018/112.pdf> (дата звернення: 12.04.2024).
63. Яворський М. Політична стабільність: сутність та основні підходи до класифікації. Політичні науки. 2017. Т. 3. № 1. С. 61-66.
64. Як війна змінить мандрівки Україною після перемоги над ворогом. РБК-Україна. URL: www.rbc.ua/ukr/travel/novaya-stranitsa-voyna-izmenit-puteshestviya-1649942226.html (дата звернення: 17.04.2024).
65. Hrusovsky M., Noeres K. The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism. Military tourism, Wiesbaden : Gabler, 2011. P. 87-94.
66. I Go to World.com. URL: <https://ua.igotoworld.com/> (дата звернення: 15.04.2024).
67. Lennon J., Foley M. Dark tourism – the attraction of death and disaster. London : Continuum, 2010. 184 p.
68. Packer J., Ballantyne, R. Conceptualizing the visitor experience: a review of literature and development of a multifaceted model. Visitor Studies. 2016. Vol. 19 (2). P. 128-143.
69. Stone P. R. Death, Dying and Dark Tourism in Contemporary Society: A Theoretical and Empirical Analysis. Preston : University of Central Lancashire, 2010. 497 p.

70. Stone P. Sharpley R. Consuming Dark Tourism: A Thanatological Perspective. London, 2008. 243 p.

71. UNESCO. URL: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ua> (дата звернення: 11.04.2023).

72. Venter D. Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context. African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure, 2017. Vol. 6 (1). P. 1-19.

73. Wikipedia. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/> (дата звернення: 11.04.2024).